

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Komenského
v Bratislave

KATEDRA SLOVENSKEJ
LITERATÚRY A LITERÁRNEJ VEDY

**PROLEGOMENA
K DEJINÁM SLOVENSKEJ LITERATÚRY
PRVEJ POLOVICE 20. STOROČIA
I. PRÓZA**

DAGMAR GARAY KROČANOVÁ

Prolegomena k dejinám slovenskej literatúry prvej polovice 20. storočia

I. próza

Autorka:

© Dagmar Garay Kročanová

Afiliácia:

Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Lektorovali:

Mgr. Dana Hučková, CSc.

Mgr. Matej Masaryk, PhD.

Jazyková redakcia:

Mgr. Mária Stanková, PhD.

Technickí redaktori:

Mgr. Milan Regec, PhD.

Bc. Ivana Liptáková

© STIMUL a autorka

Dielo je vydané pod medzinárodnou licenciou **Creative Commons CC BY-NC-SA 4.0** (vyžaduje sa: povinnosť uvádzať pôvodného autora diela; povinnosť odvodené dielo zdieľať pod rovnakou licenciou ako pôvodné dielo; len nekomerčné použitie odvodeného diela). Viac informácií o licencií a použití diela:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Vydavateľstvo:

STIMUL, Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Bratislava

<http://fphil.uniba.sk/stimul>

1. vydanie, 85 s.

Rozsah autorského textu: 80 normostrán, 4 autorské hárky

ISBN 978-80-8127-336-0 (PDF)

ISBN 978-80-8127-337-7 (EPUB)

Príprava skrípt sa realizovala v rámci grantového projektu VEGA 1/0315/21 Poetika slovenskej prózy 18. – 20. storočia II.

Obsah

Úvod	5
1 Historické súvislosti	6
1.1 Slovensko v rakúsko-uhorskej monarchii a prvá svetová vojna (pred rokom 1918)	6
1.2 Slovensko v medzivojnovnej (prvej) Československej republike (1918 – 1938) ..	8
1.3 (Druhá) Československá republika (november 1938 – marec 1939) a (prvá) Slovenská republika (1939 – 1945). Druhá svetová vojna (1939 – 1945).....	9
1.4 Slovensko v povojnovej (tretej) Československej republike (1945 – 1948)	11
2 Periodizácia, tendencie a pojmy v próze prvej polovice 20. storočia	13
2.1 Periodizácia.....	13
2.2 Základné tendencie vo vývoji spoločnosti a umenia v prvej polovici 20. storočia	13
2.3 Základné smery a pojmy v próze prvej polovice 20. storočia	15
3 Moderna.....	16
4 Slovenská (literárna) moderna.....	19
4.1 Literárna situácia na Slovensku na začiatku 20. storočia.....	20
4.2 Základné prístupy a témy Slovenskej (literárnej) moderny	21
5 Druhá moderna	25
6 Rozvoj kultúry v medzivojnovom období	27
6.1 Inštitúcie a združenia.....	27
6.2 Umenie a kultúra	28
6.3 Periodiká.....	29
6.4 Otázka jazyka	31
6.5 Prekladová tvorba.....	32

6.6	Tendencie rozvoja umenia a literatúry po roku 1918	32
6.7	Rozvrstvenie autorov	33
6.8	Základné tendencie vývoja prózy po roku 1918	34
7	Realizmus.....	37
7.1	Kontinuita s vývojom pred rokom 1918	37
7.2	Nové funkcie literatúry	37
7.3	Realita a realizmus po roku 1945.....	38
8	Nová podoba realizmu: socialistický realizmus	40
8.1	Základné požiadavky na umenie socialistického realizmu	40
9	Naturalizmus	43
9.1	Naturalizmus v literatúre	43
9.1.1	Rozdiel medzi realizmom a naturalizmom	44
9.2	Naturalizmus v slovenskej literatúre	45
10	Avantgarda	47
10.1	Všeobecné charakteristiky	47
11	Expresionizmus	49
11.1	Princípy	50
11.2	Expresionizmus v jednotlivých literárnych druhoch	51
11.3	Expresionizmus v slovenskej literatúre	52
12	Proletárska literatúra	56
13	Poetizmus.....	59
13.1	Princípy	59
13.2	Dôsledky a výsledky	61
13.3	Slovenská literatúra a poetizmus	61
14	Lyrizácia v próze	63

14.1	Lyrizácia a poetizácia.....	64
14.2	Od ornamentálnej prózy k básnikom sujetu.....	65
14.2.1	Ornamentálna próza	65
14.2.2	Lyrizovaná próza v užšom význame slova	66
15	Naturizmus.....	69
15.1	Integrácia umeleckých podnetov v naturizme	71
15.2	Vývoj naturizmu	72
15.3	Naturizmus: autorské zastúpenie.....	73
15.4	Charakteristiky naturizmu	74
15.4.1	Polemika o „anjelských zemiach“	75
15.4.2	Dodatok: naturizmus a pastiersky archetyp.....	76
15.5	Básnici sujetu	77
16	Tendencie v próze v rokoch 1945 – 1948.....	81
16.1	Spoločenská situácia	81
16.2	Tendencie v próze 1945 – 1948/49.....	82
16.2.1	Existencializmus	83
16.3	Vecná próza	84

Úvod

Tieto skriptá sa zameriavajú na vývoj slovenskej prózy v prvej polovici 20. storočia v dotyku s európskym kultúrnym a literárnym vývojom. Sú úvodom do problematiky a poskytujú iba východiskový kontext pre uvažovanie o tvorbe slovenských prozaikov v prvej polovici 20. storočia, ktorý sa následne precizuje na prednáškach a seminároch. Jednotlivé témy sú spracované ako osnova s dôrazom na základné, nosné body. Po každej kapitole je uvedený výberový zoznam literatúry, ktorý môže poskytnúť doplňujúce a prehlbujúce informácie.

Poznatky a explikácia vychádzajú zo zovšeobecnenia a aplikovania aktuálneho literárno-historického výskumu vo vyučovacej praxi na vysokej škole. Všetky zdroje sú uvedené v zozname literatúry po každej téme.

V texte sú označené otázky, ktoré stimulujú problémové uvažovanie, samostatné štúdium a vlastný výskum. Pred každou kapitolou sú uvedené kontrolné otázky, ktoré overujú zvládnutie jednotlivých tém.

1 Historické súvislosti

Po prečítaní tejto kapitoly by ste sa mali orientovať v základných medzníkoch česko-slovenskej histórie v 1. polovici 20. storočia; uvedomovať si, akým spôsobom ovplyvnili slovenskú spoločnosť, vrátane kultúry a literatúry; diela, ktoré čítate, by ste mali vedieť situovať do tohto historického kontextu.

1.1 Slovensko v rakúsko-uhorskej monarchii a prvá svetová vojna (pred rokom 1918)

Prelom 19. a 20. storočia bol obdobím výrazných politických, hospodárskych, spoločenských i umeleckých zmien. Súviseli s modernizáciou spoločnosti, ktorá sa začala v 19. storočí v dôsledku rozvoja vedy, techniky a priemyselnej výroby. Územie Slovenska bolo súčasťou uhorskej časti rakúsko-uhorskej monarchie (1867) a čelilo silnejúcej maďarizácii.

V roku 1914 vypukla prvá svetová vojna (označovaná tiež Veľká vojna). Rakúsko-Uhorsko, Nemecko a ďalšie krajiny (tzv. Centrálna/Ústredné mocnosti) v nej bojovali proti vojskám Dohody (Spojené kráľovstvo, Francúzsko, Rusko a ďalšie krajiny). Vojna bola dlho pozíčná, zákopová a technická – boli v nej použité nové zbrane, ktoré umožňovali ničiť ciele a viesť boje na diaľku (prvé ponorky, tanky, lietadlá, ako aj chemické bojové látky; využitie vedy a techniky na ničenie a zabíjanie vyústilo po vojne aj do odmietania strojov a technického vývoja).

Počas prvej svetovej vojny sa zintenzívnila činnosť českých a slovenských politikov v zahraničí, ktorí sa snažili pri medzinárodných rokovaníach o povojnovom usporiadaní Európy presadzovať požiadavku vlastného štátu Čechov a Slovákov. V októbri 1915 bola v USA podpísaná Clevelandská dohoda, ktorá deklarovala ochotu vytvoriť spoločný štát Čechov a Slovákov na federatívnom princípe a s plnou autonómiou pre Slovensko. Pittsburská dohoda z mája 1918 už predpoklad federácie neobsahovala, ale naďalej rákala so samosprávou pre Slovensko a s postavením slovenčiny ako úradného jazyka.

Začiatkom novembra 1917 vypukla v Rusku bolševická revolúcia (Veľká októbrová socialistická revolúcia), ktorej vodcom bol Vladimír Iljič Lenin (vlastným menom

Uljanov, 1870 – 1924). Rusko v marci 1918 podpísalo mier s Nemeckom a ukončilo účasť v prvej svetovej vojne, avšak zmiatelo sa v občianskej vojne, ktorá sa skončila až začiatkom dvadsiaty rokov. Krajina od roku 1922 používala názov Zväz sovietskych socialistických republík (ZSSR, tiež Sovietsky zväz) a ako prvá na svete začala budovať nové, socialistické spoločenské zriadenie, ktoré napriek revolučnému teroru a represáliám voči odporcom režimu inšpirovalo ľavicovo zmýšľajúcich ľudí na celom svete, vrátane Československa.

Od začiatku prvej svetovej vojny sa z radov dobrovoľníkov (najmä Čechov žijúcich v Rusku), neskôr aj z radov bývalých vojakov rakúsko-uhorskej armády (zajatcov alebo prebehlíkov českého a slovenského pôvodu, ktorí bojovali na východnom fronte v Rusku), sformovali česko-slovenské légie. Pri ich reorganizácii zohral významnú úlohu Milan Rastislav Štefánik (1880 – 1919) ako dôstojník francúzskej armády. Légie po účasti v bojoch proti bolševikom a dočasnom ovládnutí Transsibírskej magistrály s podporou štátov Dohody (Francúzska a Spojeného kráľovstva) opustili v roku 1920 Rusko. Z tichomorských prístavov sa cez Francúzsko vrátili do novovzniknutého Československa. Početne menšie česko-slovenské légie sa počas prvej svetovej vojny utvorili aj vo Francúzsku a Taliansku. Légie cez vojnu podporili vojenské operácie krajín Dohody a legitimizovali úsilie o štát Čechov a Slovákov; légie v Rusku sa zapojili aj do bojov proti bolševikom.

Prvá svetová vojna sa skončila v novembri 1918 porážkou Centrálnych/Ústredných mocností. Jedným z dôsledkov vojny bol aj zánik viacerých impérií (Rakúsko-Uhorsko, Rusko, Nemecko, Osmanská ríša), a teda úplne nová mapa Európy. Namiesto rakúsko-uhorskej monarchie vznikli viaceré následnícke štáty, územia ktorých stanovili medzinárodné dohody vo Versailles (1919) a Trianone (1920). Jedným z nich bola aj Československá republika (prvá Československá republika), ktorá bola vyhlásená 28. 10. 1918. Slováci sa k nej prihlásili Martinskou deklaráciou 30. 10. 1918.

Aký význam pre slovenskú literatúru má

- prvá svetová vojna?
- existencia česko-slovenských légii?
- ruská bolševická revolúcia a vznik ZSSR?
- zánik rakúsko-uhorskej monarchie a vznik Československa?

Ktoré prozaické diela z 1. polovice 20. storočia (a neskoršieho obdobia) sa tematicky vracajú k týmto udalostiam?

1.2 Slovensko v medzivojnovnej (prvej) Československej republike (1918 – 1938)

(Prvá) Československá republika (ČSR) existovala medzi rokmi 1918 a 1938, teda jej existencia zároveň vymedzuje tzv. medzivojnovné obdobie. Jej prvým prezidentom bol Tomáš Garrigue Masaryk (1850 – 1937), po ňom funkciu vykonával Edvard Beneš [(1884 – 1948), počas druhej svetovej vojny v exile]. Nový štát bol parlamentnou demokraciou. Československo sa v zahraničnej politike orientovalo najmä na Francúzsko a Anglicko. Stabilitu nového štátu ohrozovali opakované pokusy o medzinárodnú revíziu hraníc. V domácej politike sa ČSR vyrovnávala s viacerými problémami, najmä s národnostnou otázkou, keďže v pohraničných oblastiach žil vysoký počet Nemcov a Maďarov, a nedoriešený zostal aj vzťah Čechov a Slovákov. V tridsiatych rokoch silneli požiadavky slovenskej autonómie. Sociálne napätie zhoršila Veľká hospodárska kríza na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia. Napriek tomu Československá republika v medzivojnovnom období patrila ku krajinám so silnou ekonomikou a dobrým renomé v zahraničí.

Medzivojnovné obdobie bolo v Európe poznačené zápasom o demokraciu a nástupom diktatúr vo viacerých krajinách. V roku 1922 sa v Taliansku dostal k moci Benito Mussolini (1883 – 1945) a v roku 1933 v Nemecku Adolf Hitler (1889 – 1945). V roku 1935 boli v Nemecku prijaté norimberské zákony, ktoré sa stali základom pre rasovú diskrimináciu.

V Španielsku sa v rokoch 1936 – 1939 odohrávala občianska vojna medzi zástancami demokracie a stúpencami nacionalizmu pod vedením Francisca Franca Bahamonde (1892 – 1975), ktorá sa skončila Francovým víťazstvom a nastolením diktatúry. Do bojov v španielskej občianskej vojne sa zapojili tiež interbrigadisti – zahraniční stúpenci demokratického režimu (aj z Československa), často členovia komunistickej strany.

V ZSSR bol od roku 1927 pri moci generálny tajomník Ústredného výboru Komunistickej strany Sovietskeho zväzu Josif Vissarionovič Stalin (vlastným menom

Džugašvili, 1878 – 1953), ktorý postupne likvidoval potenciálnych konkurentov vo vedení (tzv. Stalinov kult osobnosti) a pokračoval v násilnej kolektivizácii, industrializácii, ale tiež prenasledovaní domnelých nepriateľov režimu (tzv. čistky a zriadenie pracovných táborov – gulagov).

Aký význam pre slovenskú literatúru má

- zahraničnopolitická orientácia prvej Československej republiky?
- národnostná otázka v prvej Československej republike?
- zápas medzi demokraciou a diktatúrou v Európe?

Ktoré prozaické diela z 1. polovice 20. storočia (a neskoršieho obdobia) sa tematicky (alebo motivicky) vracajú k týmto udalostiam?

1.3 (Druhá) Československá republika (november 1938 – marec 1939) a (prvá) Slovenská republika (1939 – 1945). Druhá svetová vojna (1939 – 1945)

Začiatkom októbra 1938 bola v Žiline prijatá Žilinská dohoda, ktorá vyhlásila autonómiu Slovenska. V roku 1938 sa vystupňovali aj Hitlerove nároky na časť československého územia obývaného nemeckou menšinou (Sudety v západných Čechách). Rokovanie veľmocí (Nemecko, Taliansko, Spojené kráľovstvo, Francúzsko) v Mníchove v októbri 1938 rozhodlo o tom, že Československo má toto územie Nemecku odstúpiť. Oklieštenie územia Slovenska pokračovalo viedenskou arbitrážou v novembri 1938, ktorá prisúdila územie južného Slovenska (lína od Senca až po Košice) Maďarsku.

Hitlerov plán rozbitia Československa sa završil v marci 1939. 14. marca 1939 slovenský snem vyhlásil samostatnú Slovenskú republiku. (Vyhláseniu predchádzala návšteva slovenskej delegácie vedenej Jozefom Tisom (1887 – 1945) v Berlíne, počas ktorej Hitler žiadal vyhlásenie slovenskej samostatnosti pod hrozbou rozdelenia územia Slovenska medzi susediace krajiny). 15. marca 1939 Hitler začal bez boja obsadzovať územie Čiech a Moravy, ktoré pripojil k Nemecku ako Protektorát. Časť československých politikov odišla po Mníchove či po rozpade republiky do exilu v Londýne, komunisti zasa do Moskvy.

1. septembra 1939 vypukla druhá svetová vojna. Proti sebe bojovali krajiny fašistickej „osi“ (Nemecko, Taliansko, ale k ich podporovateľom patrili aj Maďarsko, Bulharsko, Slovensko...) a spojenci (Francúzsko, Spojené kráľovstvo, neskôr aj ZSSR a USA). ZSSR pred vojnou podpísal s Nemeckom tajnú zmluvu o neútočení (pakt Molotov-Ribbentrop, podľa mien signatárov), ktorý však Nemecko porušilo napadnutím ZSSR v júni 1941. USA vstúpili do vojny až po japonskom útoku na americkú flotilu v prístave Pearl Harbor v decembri 1941. Počiatočné vojnové úspechy Nemecka (obsadenie mnohých európskych krajín a rýchly postup nemeckej armády na viacerých frontoch) sa skončili koncom roka 1943 (k prelomovým bojom patrili tanková bitka pri Kursku a boj o Stalingrad). Sovietska Červená armáda začala oslobodzovať svoje územie a od roku 1944 postupovala ďalej na západ s cieľom dosiahnuť konečnú porážku Nemecka. V júni 1944 anglo-americkí spojenci v Normandii vo Francúzsku otvorili tzv. druhý front, ktorý pomohol Červenej armáde v postupe a zároveň garantoval západným spojencom účasť na povojnovom delení vplyvu v Európe a vo svete (konferencie spojencov v Teheráne v roku 1943, na Jalte a v Postupime v roku 1945).

Slovenská republika bola v rokoch druhej svetovej vojny spojencom Nemecka, od čoho odvíjala svoju zahraničnú i domácu politiku – napríklad slovenská armáda bojovala na východnom fronte, slovenský parlament odsúhlasil politický systém jednej strany (totalitný režim), ako aj diskriminačné rasové zákony vedúce k okliešteniu občianskych práv a napokon (od roku 1942) k deportáciám židovských občanov. Od novembra 1939 do roku 1945 bol prezidentom (prvej) Slovenskej republiky Jozef Tiso.

V auguste 1944 vypuklo Slovenské národné povstanie ako prejav nesúhlasu s plánovanou prítomnosťou armád cudzej krajiny (Nemecka) na Slovensku. Povstanie pripravovali členovia občianskeho i komunistického odboja na Slovensku i v zahraničí a do príprav bola zapojená aj armáda Slovenskej republiky. Jeho vypuknutie malo pomôcť postupu sovietskej Červenej armády a rehabilitovať Slovensko na rokovaniach o povojnovom usporiadaní Európy. Povstanie bolo na jeseň 1944 potlačené, časť povstaleckého vojska pokračovala v partizánskom spôsobe boja až do skončenia bojov na území Slovenska na jar 1945.

Spojenci a Červená armáda pokračovali v oslobodzovaní územia európskych krajín a v apríli 1945 sa stretli na Labe. Väčšina československého územia vrátane hlavných miest Bratislavy a Prahy bola oslobodená Červenou armádou. Postup spojencov umožnil návrat exilovej československej vlády. Po skončení vojny prišlo k obnoveniu Československej republiky v hraniciach spred Mníchova. Viacerí členovia slovenskej vlády a ľudia angažovaní v prospech klérofašistického režimu odišli na jar 1945 do exilu (Rakúsko, Nemecko, Taliansko). Po skončení vojny boli niektorí vydaní československým orgánom a súdení, iní zostali v zahraničí.

Druhá svetová vojna sa skončila v máji 1945 porážkou Nemecka a jeho spojencov. (Japonsko kapitulovalo až začiatkom septembra 1945 po americkom jadrovom útoku na Hirošimu a Nagasaki).

Aký význam má pre slovenskú literatúru

- slovenská samostatnosť a totalitný charakter Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945?
- holokaust?
- Slovenské národné povstanie?

Ktoré prozaické diela z 1. polovice 20. storočia (a neskoršieho obdobia) sa tematicky vracajú k týmto udalostiam?

1.4 Slovensko v povojnovej (tretej) Československej republike (1945 – 1948)

Obdobie po skončení vojny bolo poznačené úsilím o obnovenie hospodárstva európskych krajín (napr. americký Marshallov plán), ale aj zápasom o rozdelenie sfér vplyvu medzi západnými mocnosťami (najmä USA a Veľká Británia) a ZSSR. Napätie medzi nimi vyústilo do prvých prejavov tzv. studenej vojny. V Československu sa po vojne začali uplatňovať dekréty prezidenta republiky (tzv. Benešove dekréty), ktoré o. i. nariadili konfiškáciu majetku a násilný odsun nemeckého a maďarského obyvateľstva z pohraničia. Prebiehali súdne procesy s exponentmi režimu počas Protektorátu a počas Slovenskej republiky. V roku 1947 bol popravený Jozef Tiso. V krajine zároveň silnel politický boj.

Vo februári 1948 po vládnej kríze podali viacerí ministri demokratickej vlády demisiu. Prezident Beneš poveril komunistov vytvorením novej vlády, čím v krajine prevzali moc. V priebehu krátkeho obdobia uskutočnili zásadné politické, administratívne a ekonomické zmeny (znárodnenie majetku, zrušenie politických strán, vykonštruované politické procesy, prenasledovanie cirkví, násilné združstevňovanie...), ktoré o. i. viedli aj k ďalšej vlne exilu.

Aký význam pre slovenskú literatúru má domáci a svetový politický vývoj v povojnovom období?

Ktoré prozaické diela z 1. polovice 20. storočia (a neskoršieho obdobia) sa tematicky vracajú k týmto udalostiam?

Zdroje a základná literatúra k dejinám Európy, Československa a Slovenska v prvej polovici 20. storočia

- Ferenčuhová, Bohumila – Zemko, Milan (a kol.): *Slovensko v 20. storočí, 2. zväzok: V mezivojnovom Československu 1918 – 1939*. Bratislava : VEDA, 2012
- Hradská, Katarína – Kamenec, Ivan (a kol.): *Slovensko v 20. storočí, 3. zväzok: Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava : VEDA, 2015
- Johnson, Paul: *Dějiny 20. století*. Praha : Léda, 2014
- Kamenec, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava : Premedia, 2020
- Kováč, Dušan (a kol.): *Slovensko v 20. storočí, 1. zväzok: Na začiatku storočia 1901 – 1914*. Bratislava : VEDA, 2004
- Kováč, Dušan (a kol.): *Slovensko v 20. storočí, 2. zväzok: Prvá svetová vojna 1914 – 1918*. Bratislava : VEDA, 2008
- Lipták, Ľubomír: *Slovensko v dvadsiatom storočí*. Bratislava : Kalligram, 2011
- Mičev, Stanislav: *Slovenské národné povstanie 1944*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2010
- Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*. Praha : Vyšehrad, 2012

2 Periodizácia, tendencie a pojmy v próze prvej polovice 20. storočia

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť uviesť základné charakteristiky spoločenského vývoja v 1. polovici 20. storočia; pomenovať základné otázky v dobovej diskusii o umení.

2.1 Periodizácia

Literatúru prvej polovice 20. storočia môžeme z hľadiska vývinu rozčleniť na:

- obdobie pred rokom 1918
- obdobie od roku 1918 do polovice tridsiatych rokov
- obdobie od polovice tridsiatych rokov do roku 1948.

Zatiaľ čo roky 1918 a 1948 sú medzníkmi na mimoliterárnom, historickom základe, v polovici tridsiatych rokov 20. storočia sa v slovenskej literatúre mení poetika všetkých literárnych druhov.

Inou možnosťou periodizácie literatúry prvej polovice 20. storočia je členenie

- na obdobie pred rokom 1918 a na jednotlivé decéniá:
- dvadsiate
- tridsiate a
- štyridsiate roky 20. storočia.

2.2 Základné tendencie vo vývoji spoločnosti a umenia v prvej polovici 20. storočia

Prvá polovica 20. storočia je obdobím radikálnych historických zmien, s čím súvisí problém kontinuity a diskontinuity, resp. „zlomov“ aj v spoločenskom vedomí a hodnotovej orientácii.

Popri sebe koexistujú protichodné predstavy o povahe reality a vývoji spoločnosti: zároveň s rozvojom vedeckého poznania sa objavujú iracionálne koncepty, budúcnosť sa javí ako záležitosť technického a civilizačného pokroku alebo ako utópia novej

komunity (často na predstave cyklického vývoja, teda návratu k minulosti), javy sa vnímajú ako predvídateľné alebo náhodné...

Pri čítaní autorov tohto semestra sa pokúste nájsť príklady potvrdzujúce kontinuitu a diskontinuitu v literárnom vývoji (napríklad pred rokom 1918 a po roku 1918, ale aj 1939 alebo 1945).

Ak vás zaujímajú dobové predstavy spoločenského (a umeleckého) vývoja, pohľadajte zdroje z oblasti dejín filozofie, sociológie, ale aj psychológie a estetiky. (Zaujímavým zdrojom môže byť aj dobová kinematografia).

Názory na umenie a umelecké koncepcie existujú popri sebe (pluralita, simultaneita), vzájomne sa ovplyvňujú, často sú nevyhranené a rýchlo sa striedajú.

V spoločnosti i umení sa prejavuje túžba po novosti, originalite, modernite, ktoré sa dostávajú do kontrastu s pocitmi nostalgie a snahou zachovať tradíciu.

Táto opozícia sa niekedy realizuje aj ako napätie medzi „európskou“ („svetovou“) a „slovenskou“ orientáciou, resp. aj medzi urbánnym a rurálnym prostredím (mestom a dedinou).

Umenie sa odkláňa od princípu nápodoby reality v prospech autonómnej umeleckej reality.

Predstava o „čistom umení“ („umení pre umenie“) s ťažiskovou estetickou funkciou funguje popri predstave o umení funkčne zapojenom do ostatných oblastí života („umenie pre život“), ktoré plní mimoestetické funkcie, resp. ktoré sa dokonca môže podieľať na premene spoločenského vedomia pre potreby novej spoločnosti.

Pre orientáciu v slovenskom literárnom a umeleckom kontexte vyhľadajte dobové programové články alebo state o umení v periodikách, almanachoch alebo knižných vydaniach kritikov (o niektorých sa zmieňujú ďalšie kapitoly, ďalšie vám poradí vyučujúci/a).

2.3 Základné smery a pojmy v próze prvej polovice 20. storočia

V nasledujúcich kapitolách sa približujú tie pojmy a umelecké (literárne) smery (vyznačené hrubým písmom) i tendencie, ktoré sa objavujú v dejinách slovenskej prózy prvej polovice 20. storočia.

Realizmus.

Naturalizmus.

Modernizmus.

Slovenská (literárna) moderna. Secesia, impresionizmus, dekadencia, symbolizmus.

Druhá moderna.

Avantgarda. Expresionizmus. Poetizmus.

Proletárska literatúra. Socialistický realizmus.

Ornamentálna próza, lyrizovaná próza, naturizmus.

Básnici sujetu. Existencializmus v literatúre. Vecná (dokumentárna, reportážna, spomienková...) próza.

Zdroje a základná literatúra k dejinám slovenskej literatúry prvej polovice 20. storočia

Bakoš, Mikuláš: *Problém vývinovej periodizácie slovenskej literatúry*. Trnava: F. Urbánek a spol., 1944

Čepan, Oskár: Dynamika literárneho procesu v rokoch 1935 – 1945 (Tézy). In: *Slovenská literatúra*, ročník 39, 1992, č. 1, s. 68 – 76

Čepan, Oskár: *Literárne dejiny a literárna veda*. Bratislava : VEDA, 2002

Čúzy, Ladislav (a kol.): *Panoráma slovenskej literatúry 2*. Bratislava : SPN, 2005

Pavelka, Jiří – Pospíšil, Ivo: *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*. Brno : Georgetown, 1993

Rosenbaum, Karol (a kol.): *Dejiny slovenskej literatúry V. Literatúra v rokoch 1918 – 1945*. Bratislava : VEDA, 1984

Sedlák, Imrich (a kol.): *Dejiny slovenskej literatúry II*. Bratislava – Martin : LIC a Matica slovenská, 2009

Šmatlák, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry 2*. Bratislava : LIC, 2007

Vlašín, Štěpán (a kol.): *Slovník literárních směrů a skupin*. Praha : Panorama, 1983

3 Moderna

Slovo „moderna“ označuje umenie na prelome 19. a 20. storočia, v období pociťovanom ako „koniec storočia“ (fin de siècle) alebo „prelom storočí“ (the turn of the centuries).

Popri „moderne“ sa stretnete aj s pojmom modernizmus, ktorý sa vzťahuje na vývoj umenia v širšom časovom rozpätí od druhej polovice 19. storočia (v európskych podmienkach), resp. od konca 19. storočia (v slovenských podmienkach) približne do polovice 20. storočia (teda aj v medzivojnovom období a rokoch krátko po druhej svetovej vojne). Znamená to, že modernizmus zahŕňa aj fázu moderny (a neskorších avantgárd).

Tak označenie „moderna“ (z časového hľadiska užšie než „modernizmus“), ako aj pojem „modernizmus“ implikujú modernitu, modernosť, teda úsilie o novosť a pokrok v umení a rozchod s tradíciou a ideálmi klasického umenia. Zmena v názoroch na umenie súvisela s procesmi celkovej modernizácie spoločnosti, v podloží ktorých bol priemyselný a technický rozvoj v 19. storočí.

Aký postoj k modernosti a tradícii majú slovenskí umelci na začiatku 20. storočia?

V oblasti politickej filozofie a ekonómie pôsobia myšlienky Karola Marxa (1818 – 1883) o fungovaní kapitálu a o revolučnom odstránení vykorisťovania. Iní filozofi prichádzajú s predstavou prediktabilného pokroku či spoločnosti ako živého organizmu závislého od prostredia. Rodí sa moderná sociológia. Teória evolucionizmu Charlesa Darwina (1809 – 1882) neguje predstavu o Božom stvorení človeka. Filozofické dielo Friedricha Nietzscheho (1844 – 1900) fascinuje predstavou „nadčloveka“, ktorý presadzuje svoju vôľu a relativizuje kategórie dobra a zla. Myšlienky pokory a nenásilia Leva Nikolajeviča Tolstého (1828 – 1910) však takisto nachádzajú početných stúpenčov. Na prelome storočí sa rodí aj moderná psychológia a psychoanalýza. Skúmajú sa teórie dedičnosti, fungovanie nervovej sústavy, afektívne správanie, ale aj úloha pudov, podvedomia a nevedomia (Sigmund Freud, 1856 – 1939). Objavy Alberta Einsteina (1879 – 1955) vo fyzike menia predstavu o hmote a realite. Na prelome 19. a 20.

storočia teda majú svojich stúpcov myšlienky pokroku, racionalizmu, determinizmu, ale aj rôzne iracionalistické, idealistické, indeterministické, mystické či ezoterické názory.

Akú súvislosť majú tieto idey a teórie s dobovou podobou umenia (literatúry)?

Završuje sa odklon od realizmu v prospech smerov a tendencií, ktorých poznávacie východisko i výraz sú neoromantické. Umenie rezignuje na nápodobu vonkajšieho sveta. Namiesto toho chce byť novým videním sveta a jeho skrytých, hĺbkových aspektov alebo konštruovaním autonómnej umeleckej reality. Umelecká tvorba je zároveň prejavom výnimočnosti, geniality či šialenstva: umelec sa chápe ako senzitívna bytosť, ktorá sa vzdaluje od banality, všednosti a hodnôt meštiackeho sveta.

V rámci „zastrešujúceho“ pojmu moderna sa vyskytujú najmä symbolizmus, impresionizmus, secesia a dekadencia. Tieto umelecké smery sa realizujú vo viacerých druhoch umenia a objavuje sa aj snaha umelcov o zámerné prepájanie rôznych druhov umenia s cieľom vytvoriť ideálne celostné dielo (Gesamtkunstwerk).

Pri označovaní jednotlivých zložiek umenia moderny sa objavuje pojmová rozkolísanosť. Ako umelecké smery sa tradične označujú len symbolizmus a impresionizmus. Secesia sa považuje za umelecký sloh, dekadencia za tendenciu, prúd či výraz životného postoja.

Symbolizmus v literatúre využíva nepriame, zástupné pomenovanie na evokovanie predstavy o skrytej, hĺbkovej realite. Pracuje s náznakom a asociáciou. Podporuje obrazotvornosť a mnohoznačnosť. Zamieriava sa na kombináciu zmyslových vnemov, v oblasti poézie zdôrazňuje hudobnosť verša.

Impresionizmus sa sústreďuje na dojem, zážitok. Z hľadiska času zdôrazňuje okamih a pominuteľnosť. Vo výtvarnom umení využíva rozplývavosť a neurčitú kontúru, čím realitu odhmotňuje a do obrazu vnáša pohyb, zároveň sa sústreďuje na jemnú farebnú škálu a prácu so svetlom.

Secesia využíva najmä ornamentálnosť a ohýbanie línií, ako aj farebnosť na plochách (často inšpirovanú orientálnym alebo byzantským umením). Zdôrazňuje

dynamizmus, extenziu, rytmus, čím evokuje vesmírne pôsobenie energií a síl. Časté sú motívy vegetácie, ktoré sa prepájajú s priestorom a postavou. Secesia je estétskym a štylizovaným slohom, ktorý sa najvýraznejšie prejavil vo výtvarnom umení, architektúre, ale aj úžitkovom umení, kde sa tiež mohli využiť nové, pôvodne priemyselné materiály (železo, sklo).

Dekadencia je skôr prejavom životného postoja než samostatným umeleckým smerom či štýlom: sústreďuje sa na úpadok, chorobnosť, predráždenosť, ktoré chápe ako výraz kultivovanosti, exkluzívnosti, estétskeho či nihilistického postoja k realite.

Vyhľadajte ďalšie pramene k symbolizmu, impresionizmu a secesii v umení (okrem literatúry najmä vo výtvarnom umení, architektúre, úžitkovom umení, hudbe...).

Prečítajte si v dejinách literatúr iných národov o etape a predstaviteľoch symbolizmu, impresionizmu, prípadne dekadencie a secesie.

Ako sa prejavuje symbolizmus (impresionizmus, secesia, dekadencia) v (slovenskej) literatúre začiatku 20. storočia?

4 Slovenská (literárna) moderna

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť vysvetliť pojmy moderna, symbolizmus, impresionizmus, secesia, dekadencia a uviesť príklady z viacerých druhov umenia; časovo a autorsky vymedziť Slovenskú (literárnu) modernu; charakterizovať základné témy Slovenskej (literárnej) moderny; vysvetliť zmeny na formálnej rovine prózy Slovenskej (literárnej) moderny (prípadne aj poézie a drámy) a aplikovať ich na prečítané texty; na základe vlastnej analýzy prečítaných diel doplniť a precizovať postupy Slovenskej (literárnej) moderny v próze.

Označenie Slovenská literárna moderna alebo Slovenská moderna (ktoré upozorňuje na širšie spoločenské a kultúrne súvislosti modernizačných snáh) sa v súvislosti s vývojom slovenskej literatúry na začiatku 20. storočia začalo používať v literárnej histórii až od šesťdesiatych rokov 20. storočia [predovšetkým výskum Stanislava Šmatláka (1925 – 2008), Michala Gáfrika (1931 – 2015), aktuálny výskum Dany Hučkovej (nar. 1965)]; na základe analógií s hnutím v iných krajinách sa pôvodne používalo označenie „Mladé Slovensko“ a „Kraskova škola“ [Rudo Brtáň (1907 – 1998)].

Slovenská moderna sa v literatúre vymedzuje začiatkom 20. storočia až dvadsiatymi rokmi 20. storočia. Pri užšom vymedzení sa za medzníky považujú roky 1905 a 1912: v roku 1905 vyšla zbierka *Verše I.* od Janka Jesenského (1874 – 1945), v roku 1912 vyšla zbierka *Verše* od Ivana Krasku (1876 – 1958).

V slovenských podmienkach nejde o skupinové hnutie alebo o spoločné prehlásenie autorov vo forme manifestu (pričom v iných krajinách k takýmto prejavom prišlo, napríklad v Čechách v roku 1895 umelci vyjadrili úsilie o nové umenie prostredníctvom *Manifestu Českej moderny*). Na rozdiel od iných národných literatúr neprišlo ani k radikálnemu rozchodu s predchodcami, teda k sporu „synov“ s generáciou „otcov“ (autori moderny cítili úctu napríklad k osobnosti a dielu Pavla Országha Hviezdoslava a Svetozár Hurban Vajanský – napriek negatívnemu postoju k moderným smerom v umení – poskytol autorom moderny rady i publikačný priestor).

K autorom Slovenskej (literárnej) moderny zaraďujeme Ivana Kraska (1876 – 1958), Janka Jesenského (1874 – 1945), Ivana Galla (1885 – 1955), Vladimíra Roya (1885 – 1936), Ľudmilu Groeblovú (1884 – 1968) a Františka Votrubu (básnický pseudonym

Andrej Klas, 1880 – 1953). K ďalším autorom patria Vladimír Hurban Svetozárov (VHS, 1883 – 1949), Samo Cambel (pseudonym Kosorkin, 1883 – 1935), Juraj Slávik (pseudonym Neresnický, 1890 – 1969), časťou tvorby aj Martin Rázus (1888 – 1937). Nesnažili sa o skupinové vystupovanie, pôsobili izolovane, viacerí žili mimo územia Slovenska (a aj vďaka znalosti cudzích jazykov boli v kontakte s inými národnými literatúrami).

Ich tvorba v etape moderny má často charakter fragmentu a často bola publikovaná počas života len časopisecky alebo vyšla s oneskorením. Publikačný priestor poskytovali najmä časopis *Dennica* v rokoch 1907 – 1909, *Slovenský obzor* v rokoch 1907 – 1908, *Prúdy* v rokoch 1909 – 1914, ale aj *Slovenské pohľady*, *Živena* a *Národné noviny*. Tvorbu autorov Slovenskej (literárnej) moderny prerušila prvá svetová vojna a len niektorí z nich (napríklad J. Jesenský, V. Roy, M. Rázus) boli publikačne aktívni aj po roku 1918.

4.1 Literárna situácia na Slovensku na začiatku 20. storočia

Na začiatku 20. storočia boli aktívni mnohí výrazní autori obdobia realizmu: Pavol Országh Hviezdoslav (1849 – 1921), Svetozár Hurban Vajanský (1847 – 1916), Elena Maróthy-Šoltéssová (1855 – 1939), Terézia Vansová (1857 – 1942), Martin Kukučín (1860 – 1928), Božena Slančíková-Timrava (1867 – 1951), Jozef Gregor Tajovský (1874 – 1940), pričom tvorba posledných dvoch uvedených autorov sa ocitá na pomedzí realizmu a moderny.

Okolo časopisu *Hlas* (1898 – 1904) sa utvorila skupina, ktorá sa snažila o povznesenie národa a ľudových vrstiev prostredníctvom praktickej práce. K hlasistom patrili napríklad Vavro Šrobár (1867 – 1950), Pavol Blaho (1867 – 1927), Milan Hodža (1878 – 1944). V úsilí hlasistov pokračovali časopisy *Slovenský obzor* (1907 – 1908) a *Prúdy* (1909 – 1914).

V *Slovenskom obzore* boli v roku 1907 uverejnené zásadné články o novej literatúry: *Literárne túžby* od Bohdana Pavľu (1883 – 1938) a *O najnovšej našej poetickej literatúre* od Pavla Bujnáka (1882 – 1933).

V roku 1909 vyšiel *Zborník slovenskej mládeže*, v ktorom bol uverejnený článok Františka Votrubu (1880 – 1953) *Z novej literatúry*, ktorý obhajoval subjektívne videnie ako novú tendenciu v literatúre.

Príspevky B. Pavlů, P. Bujnáka a F. Votrubu zaznamenali vývinovú zmenu v poetike (predovšetkým poézie) a pomohli etablovať novú, modernú etapu slovenskej literatúry. Prečítajte si ich a sumarizujte ich názory a predstavy.

4.2 Základné prístupy a témy Slovenskej (literárnej) moderny

Zásadným rozdielom oproti „objektivizujúcemu“ realizmu je subjektívne videnie sveta a s ním súvisiaca sebauvaha. Zároveň s vysokou mierou autentického prežívania sa uplatňuje aj (módna) sebaštylizácia a umelecká/literárna inšpirácia (o čom svedčia aj početné alúzie na iné umelecké diela). Kompenzovaním obáv z komunikovania intímnych pocitov, ale aj prejavom štylizácie je pseudonym ako forma maskovania identity.

Subjektívnosť umožňuje vyjadriť nálady a pocity, vďaka čomu sa zdôrazňuje lyrickosť výpovede: i preto sa literárna moderna najvýraznejšie prejavila v slovenskej poézii, menej v próze a dráme. Vnútorne stavy často korešpondujú s obrazmi prírody (krajiná, osamelý strom, horizont...) i meteorologickými javmi (súmrak, hmla, dážď...), teda objavuje sa prírodno-psychický paralelizmus („krajina duše“).

Subjekt či literárna postava sa prejavujú najmä senzitivitou, výnimočnosťou, často neživotnosťou a estétstvom – neraz ide o umelca, dandyho alebo ženu. Žena fascinuje nielen emocionalitou, ale aj sexualitou, ktorá stimuluje fantáziu mužského subjektu. Mužské projekcie sa často prejavujú ako zbožštenie ženy (múza-inšpirátorka), demonizácia (*femme fatale*), zneživotnenie (*femme fragile*), infantilizácia (*femme enfant*) alebo mizogýnstvo.

Uvedomenie si sily pudu, slasti či erosu a ich významu pre kategóriu života sa stáva jedným z dôvodov dobových neuróz a kríz. Príroda takto zasahuje aj do života moderného, mestského človeka.

Častou témou v literatúre Slovenskej moderny je obava či neschopnosť komunikovať alebo zlyhanie v komunikácii. I preto prichádza k redukcii výpovede, k preferencii náznakov, k zámlke. Zdrojom traumy je aj pocit slabosti, neživotnosti a premárnených šancí: život sa namiesto vonkajšej reality a aktuálnych problémov orientuje na minulosť a spomienky. S akcentovaním chorobnosti (považovanej za noblesnejší stav než barbarské, primitívne zdravie) i s prieskumom neznámych sfér prežívania súvisí záujem o iracionálne stavy (šialenstvo, halucinácie, sny, vízie, ktoré boli zdrojom fascinácie i strachu). Pociťovaný nedostatok životných síl a vôle sa prejavil aj menším záujmom o spoločenskú problematiku (vrátane postoja k národnostnej otázke) alebo výčitkami z jej zanedbávania.

Aký dôsledok pre recepciu literárneho diela má autorský posun k subjektívnemu a nepriamemu zobrazeniu reality?

So zmeneným životným pocitom korešponduje aj inovácia formy. Poézia Slovenskej (literárnej) moderny sa výrazne odlišuje od vznešenosti a stavebnosti parnasizmu. Je založená na redukcii výrazu, na náznakovosti, asociatívni, zámlke a nepriamom, zástupnom pomenovaní. Využíva melodickosť, hudobnosť, spevnosť, čo vyjadruje aj časté označenie básní ako „pieseň“. Preferuje lyrickosť a vyjadrenie nálad a pocitov, z ktorých dominuje smútok, strata, dezilúzia. Motiváciu kríz naznačuje stopový sujet. K frekventovanému žánru patrí aj balada, ktorá nadobúda lyrické kvality. Popri orientácii na folklórne žánre, ktoré využívala aj poézia v romantizme, autori píšu tiež „klasické“ žánre, často s pevnejšou formou, akými sú sonet, žalm či modlitba. Na pomedzí básnických a prozaických žánrov sú básnický list, poetická črta či báseň v próze. Moderna básnicka využila domácu literárnu tradíciu, ale aj inšpirácie zo zahraničnej literatúry (vrátane módnej orientálnej vlny, ktorá sa prejavila prostredníctvom „žaponérií“).

V poézii sa popri jambe výrazne uplatňuje daktyl (ktorý preferuje trojslabičné slovné celky a prízvuk kladie do ťažkej doby, v moderne aj do ľahkej doby), resp. spojenie daktylu a trocheja. Vetná a veršová konštrukcia sa zhoduje (rytmicko-syntaktický paralelizmus). Výrazná je polveršová prestávka, teda dvojdielnosť verša. Verš môže mať pohyblivý počet slabík a stôp. Ďalším príznakom uvoľňovania verša je rým, ktorý už

nemá rytmickú funkciu ako signál konca verša, ale eufonickú (sú možné homonymie, rýmové echá, asonancie, nepresné rýmy alebo verše bez rýmu).

Charakter poézie slovenskej (literárnej) moderny sa premietol aj do prózy a drámy – napokon, písali ju autori, ktorí sa realizovali predovšetkým ako básnici. Próza Slovenskej (literárnej) moderny nie je rozsiahla a mnohí autori sa jej venovali popri dominantnej básnickej tvorbe. Z hľadiska žánru ide o krátke poviedky, novely, básne v próze, poetické črty či reflexívno-meditatívne texty, záznamy z denníka, obrázky zo života.

Uplatňujú sa postupy, ktoré oslabujú epický rozmer prózy. Dej je redukovaný a presúva sa do vnútra postáv, čím sa stáva lyrickejším a subjektívnejším, teda zároveň aj relativizáciou udalostí. Častá je voľba rozprávača v 1. osobe a zvýšená frekvencia vnútorného monológu vyjadrená polopriamou a nevlastnou priamou rečou, alebo splyvaním vnútorného monológu s autorskou rečou. Dôraz na vnútorné psychické procesy a ich ambivalentnosť vnáša dramatický moment (svár) a implicitnú dialogickosť. Štylizovanie prózy ako záznamu psychických stavov takisto zdôrazňuje situačnosť a popiera epický odstup.

Stavy subjektu sú často vyjadrené prostredníctvom prírodných obrazov („krajina duše“). Opis prírody sa poetizuje a lyrizuje. Z hľadiska jazyka a štýlu sa próza vzdďaluje hovorovosti, ktorá bola príznačná pre realizmus. Opakovaním a striedaním slov a viet sa vytvára rytmus. Trópy (najmä inverzie a básnicke prívlastky) prispievajú k ozvláštneniu a štylizovanosti reči. Častá je nedopovedanosť, náznak, neukončenosť, a to na úrovni viet i celku.

Zdroje a základná literatúra k téme Slovenskej (literárnej) moderny:

Bakoš, Mikuláš: *Vývin slovenského verša od školy Štúrovej*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1968

Brezina, Ján: *Ivan Krasko*. Bratislava : SAVU, 1946

Gáfrik, Michal: *Na pomedzí moderny*. Bratislava : LIC, 2001

Gáfrik, Michal: *Poézia Slovenskej moderny*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1965

Gáfrik, Michal: *Próza Slovenskej moderny*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1993

- Hučková, Dana – Habaj, Michal (a kol.): *Modernizmus v pohybe*. Bratislava : Veda, 2019
- Hučková, Dana: *Hľadanie moderny*. Bratislava : Ars poetica, ÚSL SAV, 2009
- Hučková, Dana: *Kontexty Slovenskej moderny*. Bratislava : Kalligram, ÚSL SAV, 2014
- Hučková, Dana: *Slovenská moderna*. Bratislava : Kalligram, ÚSL SAV, 2011
- Maliti, Eva (a kol.): *Symbolizmus v kontextoch a súvislostiach*. Bratislava : Filozofický ústav SAV, 1999
- Papoušek, Vladimír (a kol.): *Dějiny nové moderny. Česká literatura v letech 1905 – 1923*. Praha : Academia, 2010
- Šmatlák, Stanislav: *Dve storočia slovenskej lyriky*. Bratislava : Tatran, 1979
- Šmatlák, Stanislav: *Vývin a tvar Kraskovej lyriky*. Bratislava : Tatran, 1976
- Wittlich, Petr: *Umění a život. Doba secese*. Praha : Artia, 1987
- Zambor, Ján: *Ivan Krasko a poézia českej moderny*. Bratislava : Tatran, 1981
- Zambor, Ján: *Vzlyky nahej duše. Ivan Krasko v interpretáciách*. Bratislava : LIC, 2016

5 Druhá moderna

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť aplikovať koncept druhej moderny na prečítané diela uvedených autorov; všimnúť si a vyjadriť odlišnosti druhej moderny od Slovenskej (literárnej) moderny na rovine témy i výrazu.

Druhá moderna je novšie literárno-historické označenie (2005) jednej línie v slovenskej próze dvadsiatych rokov 20. storočia. Nešlo pritom o programové alebo skupinové úsilie zo strany autorov.

Koncepciu druhej moderny ako prejavu kontinuity vo vývoji prózy pred a po roku 1918 sformuloval Michal Habaj (nar. 1974). Upozornil pritom, že autorské obsadenie druhej moderny je viac-menej identické s tzv. ornamentálnou prózou (viď nižšie) v staršom členení lyrizovanej prózy z roku 1974 u Oskára Čepana (1925 – 1992).

K autorom druhej moderny možno zaradiť Tida Jozefa Gašpara (1893 – 1972), Jána Hrušovského (1892 – 1975), Janka Alexyho (1894 – 1975), Gejzu Vámoša (1901 – 1956), Ivana Horvátha (1904 – 1960), Ivana Minárika (1909 – 1967), prípadne ďalších, menej známych autorov [Miloš Thomka Mitrovský (1875 – 1943), Kvetoslav Florián Urbanovič (1885 – 1963), Jarko Elen (vlastným menom Jaroslav Kaiser, 1895 – 1978), Vlado Wagner (1900 – 1955)].

Ako vyjadruje aj názov, tvorba druhej moderny evokuje atmosféru a životný pocit na prelome 19. a 20. storočia (teda v dobe „prvej“ moderny). Príznačná je nostalgia a dekadencia, estétstvo a elitárstvo, ako aj záujem o novú, modernú prózu popierajúcu realizmus.

Prózy sa podobne ako próza Slovenskej (literárnej) moderny zameriavajú na motívy ženy (dievčaťa) a lásky/erotiky, ako aj problémy subjektu (narcizmus, elitárstvo, outsiderstvo, chorobnosť...), väčšinou v mestskom prostredí. V zobrazení rovnako dominuje exkluzivita a iracionalita, častá je aj literárna inšpirácia a módnosť, uplatňuje sa experiment, lyrizácia a oslabenie fabuly.

Vzhľadom na to, že väčšinou ide o autorov debutujúcich až po roku 1918, ich próza popri nadväznosti na modernu obsahla tiež impulzy avantgárd (najmä expresionizmu), ako aj nálady súvisiace s novou dobou: eufóriu a vitalizmus. Výsledkom je

pocitový i smerový eklekticismus ich tvorby, zodpovedajúci charakteru dvadsiatych rokov 20. storočia, v ktorých sa niektoré umelecké tendencie završovali a iné rodili.

Základná literatúra k druhej moderne

Čepan, Oskár: K periodizácii tzv. lyrizovanej prózy (1974). In: *Literárne dejiny a literárna veda*. Bratislava : Veda, 2002, s. 20 – 31.

Habaj, Michal: *Druhá moderna* (Antológia). Bratislava : LIC, 2019

Habaj, Michal: *Druhá moderna*. Bratislava : Ars poetica, 2005

6 Rozvoj kultúry v medzivojnovom období

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť pomenovať základné problémové okruhy pri charakteristike vývoja umenia medzi rokmi 1918 a 1948; ozrejniť základné súvislosti medzi vývojom literatúry a inými druhmi umenia v tomto období; uvedomiť si rôzne prístupy, ktorými sa slovenská próza vzdaluje od realistickú poetiky; rekonštruovať obraz prózy jednotlivých desaťročí prostredníctvom autorských debutov, zásadných diel a smerov (tendencií); vedieť situovať jednotlivé prečítané diela do umeleckého (smerového, skupinového) kontextu; začať si vytvárať širší obraz o literárnom a kultúrnom živote medzi rokmi 1918 a 1948.

6.1 Inštitúcie a združenia

- 1919: obnovenie Matice slovenskej v Turčianskom Sv. Martine
- 1919: založenie Univerzity Komenského (1921/22: začiatok činnosti Filozofickej fakulty UK)
- 1919: založenie Družstva SND v Bratislave, 1920 začiatok činnosti Slovenského národného divadla angažovaním Východočeskej divadelnej spoločnosti (1932 – 1939 paralelne funguje český a slovenský činoherný súbor)
- 1920: vznik Spolku slovenských umelcov v Turčianskom Svätom Martine
- 1921: vznik Umeleckej besedy slovenskej v Bratislave
- 1923: vznik Spolku slovenských spisovateľov v Bratislave
- 1926: vznik Učenej spoločnosti Šafárikovej pri Univerzite Komenského v Bratislave
- 1937: vznik Spolku pre vedeckú syntézu v Bratislave
- 1937: založenie Slovenskej technickej univerzity v Košiciach (1938/39: začiatok činnosti v Turčianskom Sv. Martine a od roku 1939 v Bratislave pod názvom Slovenská vysoká škola technická)
- 1942: vznik Slovenskej akadémie vied a umení v Bratislave

Zistite viac o dejinách a činnosti jednotlivých inštitúcií (štatút, osobnosti, program...)

6.2 Umenie a kultúra

V oblasti umeleckého školstva na Slovensku zohralo úlohu najmä konzervatórium v Bratislave (založené v roku 1919) a Škola umeleckých remesiel (denné štúdium od roku 1930 do roku 1938, činnosť obnovená v roku 1945). Vysokoškolské štúdium umeleckých odborov bolo v medzivojnovom období dostupné len v Prahe. (Vysoká škola múzických umení a Vysoká škola výtvarných umení v Bratislave vznikli až v roku 1949).

Novú generáciu slovenských výtvarníkov (tradične označovanú ako slovenská výtvarná moderna) inšpirovalo európske moderné a avantgardné umenie, ale aj domáca tradícia vrátane ľudového umenia. K priekopníkom moderného výtvarného umenia patrili napríklad Martin Benka (1888 – 1971), Janko Alexy (1894 – 1970), Edmund Gwerk (1895 – 1956), Mikuláš Galanda (1895 – 1938), Miloš Bazovský (1899 – 1968), Imro Weiner-Kráľ (1901 – 1978), Ľudovít Fulla (1902 – 1980), Cyprián Majerník (1909 – 1945) a ďalší.

V oblasti vážnej hudby pôsobili Viliam Figuš Bystrý (1875 – 1937) a Mikuláš Schneider Trnavský (1881 – 1958), z mladších skladateľov Alexander Moyzes (1906 – 1984), Eugen Suchoň (1908 – 1993), Ján Cikker (1911 – 1989) a ďalší. V medzivojnovom období sa zrodila aj slovenská tanečná a populárna hudba. K jej najznámejším skladateľom i interpretom patrili František Krištof Veselý (1903 – 1977), Gejza Dusík (1907 – 1988) a Pavol Braxatoris (1909 – 1980).

Medzivojnové obdobie prinieslo a spopularizovalo tiež nové médiá: rozhlas a film. S pravidelným rozhlasovým vysielaním na Slovensku sa začalo v rokoch 1924 – 1926 z Bratislavy a Košíc (prvé vysielacie štúdio sa nachádzalo pri Moyzesovej sieni v budove dnešnej Filozofickej fakulty UK, ďalšie na Jakubovom námestí v Bratislave). Prvý slovenský film *Jánošík* (1921) natočili slovenskí emigranti v USA, bratia Jaroslav (1896 – 1997) a Daniel (1886 – 1946) Siakel'ovci. [Ďalší úspešný a umelecky hodnotný film o Jánošíkovi v roku 1935 natočil český režisér Martin Frič (1902 – 1968)]. Prostredníctvom fotografického a filmového materiálu Slovensko azda najvýraznejšie spropagoval pôvodcom český výtvarník, etnograf a režisér Karol Plicka (1894 – 1987).

Rozvoj filmu a filmové techniky ovplyvnili aj iné druhy umenia (vrátane literatúry a divadla). Film sa časom začal vnímať aj ako účinný nástroj propagandy.

V medzivojnovom období sa zmenilo aj chápanie stavitel'stva a architektúry. Predstavu o bývaní a životnom štýle novej doby (účelnosť, hygiena, zdravie) vyjadrovala funkcionalistická architektúra. K priekopníkom modernej slovenskej architektúry patrili Dušan Jurkovič (1868 – 1947), Fridrich Weinwurm (1885 – 1942) a Ignác Vécési (vl. m. Weisz, 1883 – 1944), Desider Quastler (1889 – 1944) a Emil Belluš (1899 – 1979).

Zmenu životného štýlu vyjadrovala tiež nová móda, najmä dámska. (Nové línie, odstránenie dekoratívosti a stiesnenosti odevov, skrátenie dĺžok šiat i vlasov, športová móda a oblečenie na voľný čas súviseli s emancipačným hnutím a propagovaním oslobodenia tela.)

Novým správnym centrom Slovenska sa stala Bratislava (k zmene názvu z Pozsony/Pressburg/Prešporok na Bratislavu prišlo v roku 1919). Mesto sa postupne poslovenčovalo. Zároveň sa stávalo novým kultúrnym centrom, protiváhou konzervatívneho Turčianskeho Sv. Martina i „čechoslovakistického“ hlavného mesta, Prahy. Fenomén rodiacej sa „metropoly“ na seba viazal aj pôsobenie umeleckej bohémy. (Pre slovenských umelcov však bol stále inšpiratívny Paríž, ako aj Taliansko.)

Vyhľadajte informácie o jednotlivých osobnostiach a oblastiach umenia na Slovensku v medzivojnovom období.

Ako súvisí vývoj výtvarného umenia, architektúry, filmu a iných umení v medzivojnovom období s podobou literatúry?

6.3 Periodiká

Obnovenie alebo vznik nových periodík stimulovali aj pôvodnú literárnu tvorbu. Najmä študentské časopisy poskytli publikačný priestor začínajúcim autorom mladej generácie. Niektoré časopisy boli prepojené na spolkovú činnosť, cirkvi, politické strany alebo názorové zoskupenia. Len veľmi malá časť z nich (*Slovenské pohľady*) vychádzala nepretržite počas celého obdobia, niektoré fungovali s prestávkami (*DAV*) alebo len rok či dva (*Svojeť, Postup, Prameň*).

Dvadsiate roky

1919 *Mladé Slovensko* (periodikum Zväzu slovenských študentov, prispievateľmi boli najmä vysokoškooláci, časopis vychádzal v Budapešti, Bratislave i Prahe s prestávkami do roku 1933, šéfredaktormi boli okrem iných aj Ján Rob Poničan a Laco Novomeský)

1919 *Vatra* (katolícky zamerané periodikum, vychádzalo v Ružomberku do roku 1925)

1922 obnovenie *Slovenských pohľadov* (vychádzali v Turčianskom Sv. Martine, šéfredaktormi do roku 1948 boli Štefan Krčméry, Andrej Mráz, Stanislav Mečiar a po roku 1945 Ivan Kusý, Zoltán Rampák a Karol Rosenbaum)

1922 *Svojet'* (časopis vychádzal len rok v Prahe a vznikol ako umelecká revue, ktorá sa programovo hlásila k novému umeniu a apolitickosti, uverejňovali v ňom najmä vysokoškooláci, redaktormi boli Gejza Vámoš a Janko Alexy)

1924 *DAV* (časopis ľavicovej orientácie, zameraný na šírenie komunistickej ideológie vrátane kultúrnej politiky, otvorený avantgarde, vychádzal v Prahe a Bratislave s prestávkami do roku 1937; názov je akronymom z iniciál rodných mien Daniela Okáliho, Andreja Siráckeého a Vladimíra Clementisa)

1926 *Kultúra* (časopis katolíckeho Spolku sv. Vojtecha, vychádzal v Trnave s prestávkou do roku 1944)

Tridsiate roky

1930 *Elán* (časopis zameraný na aktuálnu kultúru, vychádzal v Prahe a od roku 1939 Bratislave až do roku 1947, šéfredaktorom bol Ján Smrek)

1933 *Slovenské smery umelecké a kritické* (časopis Spolku slovenských spisovateľov, vychádzal do roku 1938 v Prahe a Bratislave, redaktormi boli napr. Dobroslav Chrobák, Janko Jesenský, Emil B. Lukáč, v roku 1938 v ňom vyšiel prvý nadrealistický zborník *Áno a nie*)

1934 *Postup* (časopis nastupujúcej literárnej generácie, publikačný priestor poskytol autorom formujúcej sa katolíckej moderny, vychádzal v Trnave a Bratislave len do roku 1935)

1936 *Prameň* (časopis nadviazal na činnosť „postupistov“ a ponúkol publikačný priestor pre autorov katolíckej moderny, vychádzal len do roku 1937)

Štyridsiate roky

1940 *Tvorba* (časopis administratívne viazaný na evanjelickú cirkev – spolok *Tranoscius*, vychádza doteraz, zakladateľom a prvým šéfredaktorom bol Emil Boleslav Lukáč, s prestávkami vychádzal do roku 1950, obnovený bol v roku 1991)

1946 *Kultúrny život* (periodikum zamerané na aktuálnu kultúru po druhej svetovej vojne, prvým šéfredaktorom bol Ivan Horváth, vychádzal do roku 1968)

1946 *Verbum* (časopis katolíckej cirkvi, publikačný priestor pre autorov katolíckej moderny, vychádzal do roku 1948)

Akú funkciu a význam má pre literárny život vydávanie periodika a vydanie knihy?

Vyhľadajte jednotlivé periodiká (niektoré sú už digitalizované) a pozrite si štruktúru rubriek, okruh prispievateľov, náklad, grafiku... Všimnite si pôvodnú a prekladovú tvorbu, recenzie, polemiky a eseje...

6.4 Otázka jazyka

Po vzniku Československej republiky sa v školstve a kultúrnych inštitúciách na Slovensku, podobne ako v štátnej správe, zamestnali Česi. Ich pôsobenie pomohlo rozvinúť mnohé oblasti spoločnosti najmä v začiatkoch existencie spoločného štátu.

Napriek teórii o jednom československom národe bola na území Slovenska štátnym a vyučovacím jazykom slovenčina. Z hľadiska jazykovej normy pretrvával martinský úzus, ktorý sa udržiaval aj vďaka novým vydaniam starších jazykovedných príručiek. Používalo sa najmä tretie vydanie *Rukoväti spisovnej reči slovenskej* (pôvodne 1902) od Samuela Czambela (1856 – 1909), ktoré upravil Jozef Škultéty (1853 – 1948). Okrem nej sa počas celého medzivojnového obdobia používala, najmä v školskej praxi, gramatika Jána Damborského (1880 – 1932) z roku 1919.

V roku 1931 Matica slovenská poverila úlohou hlavného zostavovateľa nových *Pravidiel slovenského pravopisu* českého jazykovedca Václava Vážného (1892 – 1966). Jeho

návrh jazykovej normy slovenčiny vyústil do sporov a odmietnutia (nesúhlas vyjadril najmä Jozef Škultéty ako doživotný správca Matice slovenskej). Nové *Pravidlá slovenského pravopisu* boli prijaté napokon až v roku 1940, teda už v období existovania samostatnej Slovenskej republiky. (Ďalšie zásadné zmeny normy sa uskutočnili v rokoch 1953 a 1991.)

6.5 Prekladová tvorba

V prekladovej tvorbe pretrvávala orientácia na francúzsku, maďarskú, nemeckú, klasickú ruskú či poľskú literatúru. Obľube sa tešili severské literatúry (švédska, dánska, nórska) a tieto preklady ovplyvnili aj podobu slovenského naturizmu. Menej zastúpená bola anglická a americká literatúra, resp. iné románske literatúry.

Preklady uverejňovali najmä časopisy, neskôr vznikli aj knižné prekladové edície vo vydavateľstvách (Živena, Spolok sv. Vojtecha, Transcius): napríklad v roku 1927 Emil Boleslav Lukáč (1900 – 1979) založil Spoločnosť priateľov klasických kníh. K najznámejším výberom prekladovej poézie patria *Trofeje* (1933) a *Záhrada útechy* (1948), ktoré zostavil Emil Boleslav Lukáč a *Z cudzích sádov* (1944), ktorý pripravil Štefan Krčméry (1892 – 1955).

Zistite viac o situácii prekladu z jednotlivých národných literatúr do slovenčiny v prvej polovici 20. storočia a o jednotlivých prekladateľoch. Možné zdroje vám poradí vyučujúci/a.

6.6 Tendencie rozvoja umenia a literatúry po roku 1918

Obdobie prvej polovice 20. storočia charakterizuje séria protirečení: nadväzovanie i ruptúrnosť vo vývoji (kontinuita a diskontinuita), tradícia a modernita, slovenskosť a „európskosť“, národ a kozmopolitizmus, jednotlivec a dav/masa, mimoestetická a estetická funkcia umenia a literatúry (pretrvávajúce národno-obrannej a národno-identifikačnej úlohy literatúry verus umelecká funkcia).

Tieto protirečenia súvisia s ambivalenciou chápania reality a spoločenského vývoja, kde popri seba funguje determinizmus a indeterminizmus, racionalita a iracionalita, vedecký a technický pokrok rovnako ako mýtus a utópia...

Umenie sa už nechápe ako priame zobrazenie vonkajšej reality. Umelecká tvorba je činnosť, ktorá je autonómna, ba schopná konštituovať samostatnú realitu. Na druhej strane, uvažuje sa o zapojení umenia do života, teda o zrušení chápania umeleckej tvorby ako výnimočnosti a vnuknutia.

Celé obdobie charakterizuje dôraz na novosť, modernosť a originalnosť umenia, čo často vedie k nevyhranenosti a paralelnému pôsobeniu umeleckých koncepcií, ako aj k výberovosti a náhodnosti postojov a umeleckých postupov.

6.7 Rozvrstvenie autorov

Autorov medzivojnového obdobia možno členiť na základe kríženia viacerých kritérií.

Príslušnosť ku generácii

Na začiatku 20. storočia pôsobí v literatúre generácia realistov (väčšinou narodených medzi rokmi 1850 – 1870) a autorov Slovenskej (literárnej) moderny (väčšinou narodených v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 19. storočia).

V roku 1924 vyšiel *Zborník mladej slovenskej literatúry*, ktorý redigoval Ján Smrek (1898 – 1982) a ktorý obsahoval diela autorov mladej, nastupujúcej generácie (narodení na prelome storočí). V roku 1930 Rudolf Dilong (1905 – 1986) pripravil *Almanach tretej literárnej generácie* (tretej, ak za prvú považujeme generáciu okolo I. Kraska a za druhú okolo J. Smreka a E. B. Lukáča). Nástup ďalšej autorskej generácie sa uskutočnil v štyridsiatych rokoch (začiatkom i v polovici decénia).

Ideológia

Z hľadiska ideológie a prihlásenia sa k niektorej z politických línií je medzivojnové obdobie veľmi diferencované. V dvadsiatych rokoch sa profilujú postoje katolicizmu (tzv. „vatristi“, podľa časopisu *Vatra*), humanizmu („centristi“) a komunizmu („davisti“, podľa časopisu *DAV*). Z hľadiska postoja k národnej otázke koexistujú konzervatívne názory bývalého centra (Turčianskeho Sv. Martina), čechoslovakistického centra a hlavného mesta (Praha) a novej metropoly Slovenska (Bratislava).

Skupina

Umelecká skupina sa často vytvára okolo istého periodika („davisti“, „svojetisti“, „vartisti“, „postupisti“). Mladší autori (okruh tretej literárnej generácie) sa združujú okolo viacerých skupín a združení (napríklad s názvami *Utópia*, *Postup*, *Smer*...). Ako skupina vystupuje aj R-10 [(podľa roku narodenia, zhruba 1910 – patrili sem najmä Alexander Matuška (1910 – 1975), Michal Chorváth (1910 – 1982), Ján Kostra (1910 – 1975), Kazimír Bezek (1908 – 1952), Dobroslav Chrobák (1907 – 1951)]. Skupinové a smerové hľadiská sa krížia pri katolíckej moderne a nadrealistoch (primárne záležitosť poézie).

Literárny smer alebo tendencia

Autorov možno členiť aj na základe ich príslušnosti k umeleckému (literárnemu) smeru (expresionizmus, naturalizmus, naturizmus...) alebo prostredníctvom prejavov istých literárnych tendencií (druhá moderna, „lyrizovaná próza“), pričom často ide o dodatočne stanovené, literárno-historické kritérium.

6.8 Základné tendencie vývoja prózy po roku 1918

Pred rokom 1918 je v próze prítomný realizmus a popri ňom Slovenská (literárna) moderna (ktorú môžeme považovať za prejav modernizmu).

Po roku 1918 tieto dve základné línie (realistická a modernistická) pokračujú, pričom prichádza k ich vzájomnému kontaktu a prestupovaniu, ako aj k ďalšiemu vetveniu. Výsledkom je strata jednotiaceho kritéria (slohu, štýlu, smeru), heterogénnosť smerov a tendencií, paralelné fungovanie viacerých konceptov a ich kratšia životnosť.

Realizmus má po celé obdobie dozvuky v podobe tradičnej spoločensko-psychologickej, historickej, populárnej, biografickej, dokumentárno-reportážnej prózy. V dvadsiatych rokoch sa oneskorene (voči európskym literatúram) objavuje naturalizmus, ktorý je v kontakte s tendenciami realizmu. V tridsiatych rokoch sa v ZSSR a následne aj v českej a slovenskej literatúre objavuje nová podoba realizmu – socialistický realizmus.

Modernizmus v slovenskej literatúre predstavuje tzv. druhá moderna v dvadsiatych rokoch (podľa Michala Habaja, nar. 1974), ktorá nadväzuje na tendencie moderny na

prelome 19. a 20. storočia. V staršom literárno-historickom členení (1974) Oskára Čepana (1925 – 1992) sa autori druhej moderny kryjú s ornamentálnou prózou.

Popri moderne [Slovenskej (literárnej) moderne a druhej moderne] sa po roku 1918 v slovenskej literatúre prejavuje aj vplyv avantgárd (ktoré sú takisto prejavom modernizmu v širšom chápaní). V próze je to z avantgárd najmä expresionizmus (v dvadsiatich až štyridsiatich rokoch), čiastočne aj poetizmus (v dvadsiatich rokoch, výraznejšie v poézii).

Modernistická línia v próze je spojená s tendenciou k lyrizácii prózy, ktorá koncom tridsiatych a v prvej polovici štyridsiatych rokov vrcholí v naturizme.

V štyridsiatich rokoch 20. storočia sa v próze prejavujú aj prvky literárneho existencializmu.

Zdroje a základná literatúra ku kultúre medzivojnového obdobia

Abelovský, Ján – Bajcurová, Katarína: *Výtvarná moderna Slovenska. Maliarstvo a sochárstvo 1890 – 1949*. Bratislava : Slovart, 1997

Burlas, Ladislav: *Slovenská hudobná moderna*. Bratislava : Obzor, 1983

Čepan, Oskár: K periodizácii tzv. lyrizovanej prózy (1974). In: *Literárne dejiny a literárna veda*. Bratislava : Veda, 2002, s. 20 – 31

Čepan, Oskár: Literárny vývin v rokoch 1918 – 1945 (1973). In: *Literárne dejiny a literárna veda*. Bratislava : Veda, 2002, s. 11 – 19

Dudeková, Gabriela (a kol.): *Na ceste k modernej žene*. Bratislava : Veda, 2011

Habaj, Michal: *Druhá moderna*. Bratislava : Ars poetica, 2005

Hučková, Dana – Habaj, Michal (a kol.): *Modernizmus v pohybe*. Bratislava : Veda, 2019

Kovačičová, Olga – Kusá, Mária: *Slovník slovenských prekladateľov umeleckej literatúry A-K a L-Ž*. Bratislava : Veda, 2015 a 2017

Macek, Václav – Paštéková, Jelena: *Dejiny slovenskej kinematografie 1896 – 1969*. Bratislava : SFÚ, 2017

Moravčíková, Henrietta – Dulla, Matúš: *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava : Slovart, 2002

Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*. Praha : Vyšehrad, 2012

Szalay, Peter (a kol.): *Moderná Bratislava 1918 – 1939*. Bratislava : Marenčin PT, 2015

- Šámal, Petr (a kol.): *Literární kronika první republiky*. Praha : Academia, 2018
- Šidlíková, Zuzana: *Móda na Slovensku v medzivojnovom období 1919 – 1939*. Bratislava : Slovart, VŠVU : 2012
- Vašš, Martin: *Zlatá bohéma. Umelecká bohéma v Bratislave 1920 – 1938*. Bratislava : Marenčin PT, 2018
- Vašš, Martin: *Zmenení Parížom. Slovenskí umelci a Paríž v 20. storočí*. Bratislava : Marenčin PT, 2020
- Žigo, Pavol: Medzivojnové obdobie (1918 – 1940). In: Krajčovič, Rudolf – Žigo, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava, 2011, s. 214 – 225

7 Realizmus

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť rekonštruovať líniu realizmu v próze prvej polovice 20. storočia – predstaviteľov, diela i premenu poetiky smeru; pomenovať rozdiel medzi umeleckou a populárnou až poklesnutou produkciou a zohľadňovať nové funkcie literatúry po roku 1918.

7.1 Kontinuita s vývojom pred rokom 1918

Po roku 1918 pokračovali v tvorbe viacerí prozaici s realistickou poetikou, napríklad Elena Maróthy-Šoltéssová (1855 – 1939), Terézia Vansová (1857 – 1942), Martin Kukučín (1860 – 1928), z mladších autorov na pomedzí realizmu a moderny aj Božena Slančíková-Timrava (1867 – 1951), Jozef Gregor Tajovský (1874 – 1940), Hana Gregorová (1885 – 1958) a Martin Rázus (1888 – 1937) a ďalší.

Ktoré diela uvedených autorov spadajú do medzivojnového obdobia?

Na základe vlastného čítania pomenujte, v čom sa diela autorov zastupujúcich realistickú poetiku odlišujú od tvorby mladších prozaikov, ktorí debutovali až po roku 1918.

7.2 Nové funkcie literatúry

Realizmus bol tiež základom tvorby mnohých prozaikov tzv. druhého či tretieho sledu, resp. autorov, ktorí predstavujú tzv. literárnu perifériu. Ide väčšinou o dnes už takmer nečítaných spisovateľov ako Peter Kompiš (1886 – 1945), Boleslav Bratislavský (vlastným menom Vincent Navara, 1894 – 1975), Kvetoslav Florián Urbanovič (1885 – 1963), Ervín Holéczy (píšuci aj pod pseudonymom Peter Zván, 1897 – 1977), Anton Prídavok (1904 – 1945), Jolana Cirbusová (1884 – 1940), Elena Ivanková (1871 – 1941), Jozef Branecký (1882 – 1962) a ďalší.

Ich tvorba po roku 1918 reflektuje zmenenú spoločenskú situáciu (teda aj modernizačné tendencie) aspoň na rovine motívov, ale umelecky je nezvládnutá. Svedčí však o rozšírení funkcií slovenskej literatúry v poprevratovom období smerom k populárnej literatúre: zábavná, aktualizovaná ľudovýchovná, dobrodružná, historická či

sentimentálna spisba prináša tiež nárast počtu čitateľov a diferenciaciu ich vkusu a očakávaní.

Prvým slovenským románom po roku 1918 bol román K. F. Urbanoviča *Poklesky* (1922), ktorý autor prepracoval aj do podoby divadelnej hry inscenovanej v SND v roku 1923.

Základom deja sú „poklesky“ dedinského učiteľa, ktorý sa musí rozhodnúť medzi záväzkami voči dedinskému dievčaťu a ich dieťaťu, a atraktívnou ženou z mesta (prostredníctvom vzťahov sa načrtáva dobovo príznačná opozícia medzi mestom a dedinou). Téma sa dá vnímať ako „škandalózna“, avšak riešenie je konvenčné. Postavy sú ploché a dej sa rozvíja prostredníctvom excentrických i sentimentálnych motívov. Prítomné sú aj úvahy o hodnotách ľudu, Slovanstva či dokonca ľudstva.

Pozrite si definíciu populárnej literatúry v slovníkoch literárnych pojmov alebo žánrov.

Prečítajte si niektoré prózy spomenutých autorov, ktoré sa v dejinách literatúry vnímajú ako literárna periféria.

7.3 Realita a realizmus po roku 1945

Po skončení druhej svetovej vojny sa končí etapa lyrizovanej prózy, ktorá potláča väzby na reálne prostredie a čas. V dôsledku zmenenej spoločenskej situácie a aj pod tlakom kritiky (viď nižšie) sa autori vracajú k realite a aktuálnym problémom doby. Takisto sa vo väčšej miere sa orientujú na žánre vecnej literatúry alebo do prozaickej tvorby vnášajú prvky reportážnosti a dokumentárnosti (viď nižšie).

Základná literatúra k realizmu v medzivojnovom období

Čepan, Oskár: Spoločenský a psychologický žáner (Próza 1935 – 1945). Historický žáner (Próza 1935 – 1945). Humoristický žáner (Próza 1935 – 1945). In: *Literárne dejiny a literárna veda*. Bratislava : Veda, 2002, s. 32 – 51, 52 – 65, 66 – 71

Čepan, Oskár: *Stimuly realizmu*. Bratislava : Tatran, 1984

Hamaliar, Ján: *Kritické torzo*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1958

- Mikulová, Marcela – Taranenková, Ivana (a kol.): *Konfigurácie slovenského realizmu*.
Bratislava : Veda, 2016
- Mráz, Andrej: *Medzi prúdmi*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1969
- Noge, Július: *Podoby realizmu v medzivojnovnej próze*. Bratislava : Slovenský spisovateľ,
1983

8 Nová podoba realizmu: socialistický realizmus

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť pomenovať základné princípy socialistického realizmu.

V ZSSR sa na 1. zjazde sovietskych spisovateľov v roku 1934 deklarovali princípy novej umeleckej metódy, ktorá dostala pomenovanie socialistický realizmus. Jeho princípy vzápätí začali uplatňovať aj niektorí slovenskí prozaici-komunisti, napríklad Peter Jilemnický (1901 – 1949) a Fraňo Kráľ (1903 – 1955).

Za prvé slovenské romány napísané v duchu tejto umeleckej metódy sa považujú *Kus cukru* (1934) od Petra Jilemnického a *Cesta zarúbaná* (1934) od Fraňa Kráľa.

Socialistický realizmus mal byť prejavom umenia, ktoré plní revolučnú úlohu v historickom vývoji, teda podieľa sa na premene sveta v duchu ideológie marxizmu a leninizmu (vítazstvo a prevzatie moci proletariátom, vybudovanie beztriednej spoločnosti).

Estetika socialistického realizmu využíva podnety realizmu 19. storočia, čiastočne aj romantizmu (revolučné nálady), z bezprostredne predchádzajúceho vývoja umenia najmä snahy avantgárd a koncept proletárskej literatúry.

Umenie socialistického realizmu vychádza zo skutočnosti (spoločnosti) a vystihuje jej charakter. Na skutočnosť (spoločnosť) zároveň aktívne pôsobí tým, že vyjadruje možnosť a postupnosť premeny skutočnosti pôsobením jednotlivca a más. Obsahuje aj vzťah samotného umelca ku skutočnosti (poznávanie, aktivita, pretváranie).

8.1 Základné požiadavky na umenie socialistického realizmu

Základnými požiadavkami na umenie socialistického realizmu sú:

- vyjadrenie ideológie komunistickej strany (straníckosť, tendenčnosť) a historického záujmu proletariátu a utláčaných vrstiev (historickosť, triednosť, ľudovosť);
- zobrazenie má byť pravdivé, typické a historicky konkrétne (realizmus);

- zobrazenie má zároveň obsiahnuť spoločenský ideál (perspektívnosť, historický optimizmus) a/alebo zápas oň v dobe; zameriava sa teda na budúcu (rodia sa) spoločnosť, ale aj na minulosť (historické zlomy, zrod nových spoločenských vzťahov, kritika minulosti, vrátane humoru a satiry);
- zdôrazňuje možnosti rozvoja človeka, jeho potenciál, nové stránky osobnosti a vzťahov, ktoré môžu priaznivo ovplyvniť zrod novej spoločnosti, nové konflikty a nové hodnoty (kategória postavy a deja) – napríklad uvedomenie a aktivizácia utláčaných (často ženy), prerod živelne sa búriaceho človeka v uvedomelého bojovníka či nového vodcu, pracovné hrdinstvo a postoj k práci; uplatňuje sa monumentalizácia i všednosť, potlačenie i zdôraznenie individualizácie;
- spisovateľ je priekopníkom, experimentátorom, vizionárom, bojovníkom.

Analyzujte využitie metódy socialistického realizmu v románoch Petra Jilemnického alebo Fraňa Kráľa z tridsiatych rokov 20. storočia.

V Československu sa socialistický realizmus po prevzatí moci komunistami v roku 1948 stáva oficiálnou a jedinou metódou umeleckého zobrazenia. Počiatočná fáza (prvá polovica päťdesiatych rokov 20. storočia), v ktorej sa uplatňuje zjednodušená a modelová typizácia postáv a konfliktov, sa označuje aj ako schematizmus. Témami, ktoré vyhovovali spoločenskej objednávke, boli najmä budovanie novej spoločnosti, boj s vonkajším a vnútorným nepriateľom, znárodňovanie majetku, priemyselňovanie krajiny, premena hospodárenia na vidieku a agitácia v prospech vzniku jednotných roľníckych družstiev (JRD, kolektivizácia) ako aj ďalšie témy dobovej reality.

Základná literatúra k socialistickému realizmu

Bílik, René: *Duch na reťazi*. Bratislava : Kalligram, 2008

Brezina, Ján (a kol.): *Genéza slovenskej socialistickej literatúry*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1972

Hajko, Dalibor (a kol.): *Program a tvorba. Štúdie o socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989

Marčok, Viliam: *Socialistický realizmus dnes. Aktuálne problémy estetiky, teórie, metodológie a súčasnej literárnej praxe*. Bratislava : Tatran, 1985

Markov, Dmitrij Fedorovič: *Genéza socialistického realizmu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1972

Sučkov, Boris Leontjevič: *Historické osudy realizmu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1973

9 Naturalizmus

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť priblížiť východiská a podstatu naturalizmu; nájsť prvky tohto smeru v tvorbe slovenských spisovateľov v prvej tretine 20. storočia.

Naturalizmus sa ako umelecký smer zrodil vo Francúzsku v 2. polovici 19. storočia a rozšíril do viacerých európskych i americkej literatúry. Základom naturalizmu je aplikovanie metód a zistení prírodných vied na spoločnosť, umenie a literatúru. Názov smeru súvisí s latinským slovom “natura” (príroda). (Rovnakú etymológiu má aj iný smer v slovenskej próze, naturizmus, ktorý je vyvrcholením lyrizačných tendencií na konci tridsiatych a v prvej polovici štyridsiatych rokov 20. storočia.) Rozvoj prírodných vied v 19. storočí ovplyvnil zrod modernej sociológie, psychológie, neurológie, výskumu dedičnosti a ďalších disciplín, ako aj zmenu v spoločenských vedách vrátane filozofie a estetiky. Filozofickým východiskom naturalizmu bol pozitivizmus [napríklad filozofia Augusta Comta (1798 – 1857)], ktorý kladol dôraz na fakty, vzťahy medzi nimi, zákonitosti a možnosti predikcie. Zaoberal sa skúmaním pozitívnych fenoménov, teda skutočných, zmysluplných, praktických, nie neoveriteľných prvotných príčin. Filozofia pozitivizmu zdôrazňovala tiež úlohu spoločenských vied pri povznesení krajiny. Ďalší filozofi pozitivizmu [napríklad Herbert Spencer (1820 – 1903)], vnímali spoločnosť ako organizmus fungujúci a vyvíjajúci sa v závislosti od prírodných podmienok. Filozofiu umenia v duchu pozitivizmu rozvinul Hippolyte Taine (1828 – 1893), ktorý vniesol do posudzovania umeleckých prejavov kategórie rasy/dedičnosti, prírody/prostredia a doby.

9.1 Naturalizmus v literatúre

Priekopníkom naturalizmu v literatúre bol francúzsky spisovateľ Émile Zola (1804 – 1902). Okrem vlastnej románovej tvorby napísal teoretické práce zamerané na tvorivé metódy, najmä *Experimentálny román* (1880) a *Naturalizmus v divadle* (1881).

Práca spisovateľa podľa Zolu zblížuje umenie s vedou, keďže spisovateľ rovnako ako vedec využíva analýzu, experiment, pozorovanie, zber dát, klasifikáciu, logiku, dôkazy, príklady, typizáciu, systemizáciu...

Dej v naturalistickom diele má byť založený na pozorovaní a rozboře a jeho rozuzlenie má byť nutným a prirodzeným dôsledkom radu činov. Jeho význam nie je v pozoruhodnosti, ale vo všednosti a typickosti.

Tradičný románový prostriedok, opis, by mal vyjadriť stav prostredia, ktoré dopĺňa človeka, pretože človek je výsledkom prostredia, je doplnený svojím odevom, mestom, krajinou.

Postava v románe je človek v prostredí, nie psychologická abstrakcia.

Román je dokument, štúdia, správa o živote. Umelec je mysliaci vedec. Naturalizmus je „koniec umenia“, pretože akcentuje pravdu, nie krásu. Odporúčanie, aby román bol mravný, je irelevantné: „*abyste tvořili konečně romány čisté a které by pěkně cítily? Rada byla znamenitá, ale kde však jest ten svět?*“ (Zola, 1911, s. 107)

Naturalizmus v literatúre

- zdôrazňuje biologické predispozície, redukuje človeka na temperament, vášne, dedičnosť, človek je výtvar sociálneho prostredia (človek a jeho „príroda“);
- redukuje témy a motívy – preferuje „nezaujímavé“, „nízke“, „škaredé“, ale aj patologické postavy a prejavy a sociálnu perifériu;
- modifikuje prístup – uprednostňuje „fotografovanie“, reprodukovanie faktov, pozorovanie, opisnosť, vernosť reality, pravdepodobnosť zobrazenia; zameriava sa na (naturalistický) detail viac než celok;
- rezignuje na zobrazenie hĺbkových vzťahov, na potenciál subjektu, na historické okolnosti a spoločenský vývoj, čím sa stáva výrazom krízy sujetu a reality;
- je tendenčný, pristupuje k tvorbe s a priori názorom.

9.1.1 Rozdiel medzi realizmom a naturalizmom

Realizmus zobrazuje vonkajšiu realitu s čo najväčšou objektivnosťou. Naturalizmus pristupuje k realite s a priori videním, tendenčne, snaží sa podať dôkaz istej hypotézy.

Podľa realistov je realitou svet, príroda a človek v nej. Človek koná s ohľadom na okolie, je spoločenskou bytosťou.

V naturalizme je človek primárne biologickou, prírodnou bytosťou. Naturalistické dielo je zaujaté analýzou a hodnotením jeho konania. Jedinou realitou je človek pre seba a jeho príroda. Vonkajšia príroda existuje len dovtedy, kým existuje on sám.

9.2 Naturalizmus v slovenskej literatúre

Naturalizmus sa v slovenskej literatúre spája najmä s menom Ladislava Nádaši-Jégého (1866 – 1940), ktorý v roku 1888 v spolku Detvan v Prahe predniesol referát o románe Émila Zolu *Thérèse Raquin* (1867) a v roku 1891 uverejnil článok o Zolovom románe *Peniaze* (1891) v časopise *Slovenské pohľady*.

Na konci 19. storočia však v slovenskej kultúre prevládala mienka o úpadkovosti a škodlivosti moderných tendencií zo západoeurópskych literatúr, a aj preto sa naturalistické tendencie prejavili v slovenskej próze a dráme len okrajovo začiatkom 20. storočia (napr. u Jozefa Gregora Tajovského alebo Vladimíra Hurbana Vladimírova).

Po roku 1918, v duchu „otvárania okien do Európy“, sa do slovenskej literatúry dostali oneskorené i aktuálne tendencie zo zahraničia. Skúsenosť prvej svetovej vojny takisto potlačila idealizované a sentimentálne predstavy o človeku. I preto sa v slovenskej literatúre v dvadsiatych a začiatkom tridsiatych rokov – teda s výrazným oneskorením voči iným európskym literatúram – objavujú prvky naturalizmu.

U mladších autorov, napríklad u Jána Hrušovského (1892 – 1975), Gejzu Vámoša (1901 – 1956) alebo aj u Františka Švantnera (1912 – 1950) sú izolované a kombinované s inými smermi (najmä expresionizmom, pre ktorý sa naturalistický detail stal východiskom deformácie reality).

L. Nádaši-Jégé sa po roku 1918 zaradil k tzv. „rozviazaným jazykom“, teda k starším autorom, ktorí sa k literárnej tvorbe po odmlke vrátili. Jeho prozaická tvorba s historickou tematikou i námetmi zo súčasnosti priniesla systémovú naturalistickú koncepciu človeka ovládaného pudmi a pragmatizmom, formovaného spoločenskými podmienkami, nemeniaceho sa v čase. Zároveň sa však v Jégého predstave o spoločnosti, dejinách i človeku objavoval aj civilizačný, rozumový či mravný prvok hatiaci animálnosť: autor naturalistickú koncepciu vyvažoval vierou v dejinný pokrok.

Sledujte v dielach uvedených autorov prvky, ktoré sú kompatibilné s predstavou naturalizmu v literatúre.

Základná literatúra k naturalizmu

Bujnák, Pavol: Ústredný problém u Jégého-Nádašiho. In: *Elán*, roč. 1, 1936, č. 6, s. 3 – 4

Petrík, Vladimír: *Človek v Jégého diele*. Bratislava : Tatran, 1979

Števček, Ján: *Moderný slovenský román*. Bratislava : Tatran, 1983

Vlašín, Štěpán (a kol.): *Slovník literárních směrů a skupin*. Praha : Panorama, 1983

Zola, Émile: *O románu*. Praha : Alois Hynek, 1911

10 Avantgarda

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť vysvetliť podstatu avantgardných hnutí a vymenovať niekoľko historických avantgárd (pôsobiacich v prvej tretine až prvej polovici 20. storočia).

10.1 Všeobecné charakteristiky

Avantgardy sú etapou vo vývoji umenia, ktorá popiera realizmus a naturalizmus, ale aj symbolizmus a impresionizmus.

Z časového hľadiska sa za začiatok avantgardného umenia považuje rok 1907, keď Pablo Picasso (1881 – 1973) vystavil obraz *Slečny z Avignonu*. V európskych podmienkach boli obdobím najväčšieho rozmachu avantgárd desiate a dvadsiate roky. V tridsiatych rokoch 20. storočia prišlo k postupnému utlmovaniu ich prejavov. Na Slovensku bol tento proces oneskorený a avantgardné umenie sa rozvíjalo v období rokov 1918 až 1948.

Pri porovnaní s časovo predchádzajúcim obdobím moderny (na prelome storočí) je avantgarda nielen neskoršia, ale aj radikálnejšia, revolučnejšia, viac zameraná na pokrok. Pri uplatnení optiky modernizmu (počas celej prvej polovice 20. storočia) prichádza k zotieraniu hraníc medzi modernou a avantgardou, resp. k „rozpúšťaniu“ pojmu avantgarda v prospech „zastrešujúceho“ pojmu modernizmus.

Slovo avant-garda znamená predvoj. Už toto označenie vyjadruje túžbu nastoliť nový ideál anticipujúci budúcnosť. Avantgardné postoje sa prejavili v rôznych oblastiach. Je preto možné rozlišovať medzi spoločenskou, kultúrnou a umeleckou, resp. literárnou či básnickou avantgardou.

Avantgardy často hlásali revolučný postoj v umení (i živote) a boli medzinárodným fenoménom. Svoje stanoviská často deklarovali v podobe manifestu, prehlásenia, programu či skupinovou činnosťou.

Negovali tradíciu, klasické umenie, meštiacky vkus, snažili sa odlíšiť a šokovať. Pre avantgardné umenie bol príznačný experiment, inovácia, ale tiež hľadanie novej

inšpirácie v „opozičnom“ alebo okrajovom umení minulosti, v neumeleckých i každodenných prejavoch.

Rozkladom celistvosti umeleckého diela avantgardy poukazovali aj na fragmentarizáciu reality a subjektu. Narúšaním predstavy o harmonickom a krásnom umeleckom diele útočili aj na predstavu (sociálneho i umeleckého) zmieru, rozkolísavali všeobecný vkus a následne vnášali nové videnie, čím napĺňali predstavu (totálnej) revolúcie. Takto sa usilovali o prepojenie umenia so životom spoločnosti (sociálna funkčnosť umenia), popri nej však mali aj elitársky rozmer smerujúci k autonómnosti umenia.

Za najznámejšie a najrozšírenejšie avantgardy v umení prvej tretiny 20. storočia (v európskych podmienkach) považujeme kubizmus, futurizmus, konštruktivizmus, expresionizmus, dadaizmus, poetizmus, surrealizmus, ďalšie (suprematizmus, rayonizmus, vorticizmus...) mali krátku existenciu a limitované zastúpenie. Nie všetky sa realizovali aj v (slovenskej) literatúre. V šesťdesiatych rokoch 20. storočia prichádza k oživeniu avantgardných postupov v umení v podobe neoavantgardy.

Zistite viac o jednotlivých avantgardách a ich prejavoch v rôznych druhoch umenia.

Zistite, ktoré z nich ovplyvnili umelcov na Slovensku v čase ich vzniku a rozmachu, prípadne akým spôsobom sa konkrétni slovenskí umelci dostávali do kontaktu so zahraničnými umeleckými impulzmi.

11 Expresionizmus

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť charakterizovať estetiku a poetiku expresionizmu; pri analýze diel slovenskej prózy dvadsiatych až štyridsiatych rokov vystihnúť prvky, ktoré zodpovedajú poetike expresionizmu.

„Nikdy nebyla radost vzdálenější a svoboda mrtvejší. To, co tu slyšíme, je úzkostné volání: Člověk volá po své duši, celá naše doba je jediný výkřik zoufalství. Také umění volá do nejhlubší tmy, volá o pomoc, volá po duchu: to je expresionismus...“

Hermann Bahr, 1916, citované podľa predslovu Ludvíka Kunderu k antológii *Haló, je tady víchr, vichřice* (1969, s. 7)

Názov smeru súvisí so slovom „expresia“, výraz. Expresionizmus sa prejavil vo výtvarnom umení, literatúre, divadle, filme i hudbe.

Expresionizmus sa považuje za avantgardu, ktorá sa rozvíjala predovšetkým v Nemecku medzi rokmi 1905 – 1920, ale prítomná bola aj v mnohých iných krajinách.

[V roku 1905 vznikla umelecká skupina Most v Drážďanoch (neskôr pôsobila v Berlíne) a v roku 1911 vzniklo zoskupenie Modrý jazdec v Mníchove.]

Za programové príspevky o expresionizme môžeme považovať esej rakúskeho spisovateľa a kritika Hermanna Bahra (1863 – 1934) o expresionizme z roku 1916 a prednášku nemeckého spisovateľa Kasimira Edschmida (1890 – 1966) o poézii z roku 1917.

Po porážke Nemecka v prvej svetovej vojne (v ktorej zahynulo aj mnoho umelcov hlásiacich sa k expresionizmu) sa namiesto vizionárstva a hlásania nového sveta v expresionistickom umení objavila tendencia k „novej vecnosti“ a sociálnemu umeniu. Po nástupe Hitlera k moci bol expresionizmus prehlásený za „degenerované umenie“ a ďalšie diskusie o jeho princípoch sa odohrávali mimo Nemecka.

11.1 Princípy

„Člověče, buď podstatný!“ (Ernst Stadler, 1883 – 1914)

„Chtěl bych být hlubší“ (Paul Klee, 1879 – 1940)

„...já roztržené moře, já vždycky ve vichru...“ (Georg Heym, 1887 – 1912)

„Svět v člověku začíná“ (Franz Werfel, 1890 – 1945)

[Všetky citáty sú prevzaté z predslovu Ludvíka Kunderu k antológii *Haló, je tady vichr, vichřice* (Praha, 1969, s. 9, 9, 15, 16)]

Základom expresionizmu je subjektívnosť, daná odklonom od vonkajškovosti smerom dovnútra, k podstate (aj preto sa zdôrazňuje nahradenie zraku ako dominantného zmyslu ústami, ktoré umožňujú výpoveď i výkrik). Estetika smeru je založená na uprednostňovaní podstaty pred javom, idey pred formou, na zdôraznení nepokoja, citovosti až extázy.

Umelec vytvára tlak na realitu, aby vydala skryté tajomstvo o podstate – dôsledkom je deformácia ako základ expresionistického výrazu. Realita sa v expresionistickom diele mení na víziu, grotesku či chaos.

Podobne ako iné avantgardy expresionizmus protestuje proti (alebo uniká od) vulgárnosti meštiackeho sveta. Kľúčové je nové videnie, zachytenie podstaty, hĺbky, ducha, ako aj (utopická) vízia nového sveta a nového človeka, čo často prináša pátos vyjadrenia. So snahou dopátrať sa k podstate súvisia protichodné prejavy – na jednej strane je to uvoľnenie síl prírody, pudu, slobody, na strane druhej odhmotnenie, abstrakcia, spiritualita.

„Musíme tedy vytvořit realitu. Najít smysl předmětu. Nespokojit se s předpokládaným, domyšleným nebo zaznamenaným faktem, musíme zrcadlit obraz světa čistě a nezkřesleně. Ale k tomu dochází jenom v našem nitru. Tak se veškerý prostor stává viděním expresionistickému umělce. Expresionista nevidí, dívá se. Nevypravuje, žije. Neprodukuje, přetváří. Nebere, hledá. Nepodává již zřetězená fakta – továrny, domy, nemoci, prostitutky, nárek a hlad. Nyní předkládá své vidění. Fakta nabudou významu teprve ve chvíli, kdy umělcova ruka, která sáhne skrze ně, se zavře a uchopí to, co je za nimi. ... Všecko je uváděno ve vztah

k večnosti... Svět už tu je. Nemělo by smysl opakovat jej. Stěžejním úkolem umění je vyzkoumat jeho nejhlubší hnutí a znovu jej stvořit.“

Z eseje Kasimira Edschmida o expresionizme v poézii z roku 1917, citované podľa M. de Micheli: *Umělecké avantgardy XX. století* (Praha: 1966, s. 75 – 76).

Vo výtvarnom umení je pre expresionizmus príznačná zmena línie – plochy – farby: línie sú hrubé, lomené, zahrotené, častá je geometricita, využívajú sa veľké a farebne kontrastné plochy, farby sú nositeľom výrazu i významu. Expresionizmus ovplyvnil tvorbu viacerých slovenských výtvarníkov, napríklad Antona Jasuscha (1882 – 1965), Edmunda Gwerka (1895 – 1956), Konštantína Bauera (1893 – 1928), Arnolda Petra Weisza-Kubínčana (1898 – 1945), Imra Weinera-Kráľa (1901 – 1978), Kolomana Sokola (1902 – 2003) a ďalších.

Pozrite si filmy uplatňujúce estetiku expresionizmu [napr. Kabinet dr. Caligariho od režiséra Roberta Wieneho z roku 1920, Nosferatu od režiséra Friedricha Wilhelma Murnaua z roku 1922, Metropolis od režiséra Fritza Langa z roku 1927...].

Vyhľadajte diela výtvarného umenia, hudby, divadelné inscenácie... zaradované k expresionizmu.

11.2 Expresionizmus v jednotlivých literárnych druhoch

Výskum expresionizmu v nemeckej literatúre sa okrem autorského zastúpenia a publikácií zameril aj na okruh typických motívov (a slov, najmä v poézii): Sturm – búrka/úder, Aufbruch – odchod, výprava/zdvih, vzburá, Welt(w)ende – koniec i zmena sveta, (vý)krik, slza, nahá duša, nový človek, nový svet, srdce, strom, príroda, mesto, prostitútky, barbar, mystika...

Subjektívny a deformujúci prístup expresionizmu sa preniesol do jazyka a kompozície. Tendencie dostať sa „za“ jazyk viedli k rozbíjaniu slov a syntaktických konštrukcií alebo naopak, k voľnému, asociatívnemu, často štylizovanému a rétorskému výrazu, ktorý zdôrazňoval rytmus.

V nemeckej poézii sa preto objavili kontrastné tendencie – na jednej strane k úspornosti, redukcii či rozkladu jazyka (princíp koncentrácie výrazu), a na strane druhej k patetickosti, rétorstvu a ornamentalizácii jazyka (decentrácia výrazu).

Expresionistická dráma podobne vytvárala kontrast medzi úsečnou replikou a zdĺhavou autorskou poznámkou. Popri dialógu sa uplatnilo kríženie monológov, ktoré mohlo vyjadriť rozdvojenosť postavy alebo svár princípov. Objavili sa davové scény. Expresivita sa prejavila rôznymi prostriedkami, od výkrikov až k pátosu. Inovácia v téme sa realizovala aj prostredníctvom nového dramatického tvaru – dôsledkom snahy vyjadriť v podobe drámy vnútro postavy bolo priblíženie vývoja subjektu, ktoré posilnilo epickosť. Riešením bola stacionárna dráma (na princípe výstupov a scén ako „zastavení“), snová hra, zážitková dráma, ktoré rušili tradičný dramatický princíp jednôt. Expresionistická dráma bola experimentálna a ovplyvnená vo vizuálnej i kompozičnej zložke aj výtvarným umením a filmom. Vyžadovala si zmenu divadelnej praxe. Zrušil sa rozdiel medzi javiskom a hľadiskom. Herectvo kládlo dôraz na telo, gesto, mimiku, kostým, masku. Popieralo sa psychologické herectvo i kult hereckých hviezd. Herec sa mal stať len hlasom v priestore, médiom, vyjadrením idey.

V próze viedla dominancia subjektívneho prežívania ku zmenám na viacerých úrovniach (postava, rozprávač, dej, priestor, čas, kompozícia...). Uplatnila sa asociatívnosť, emfáza a štylistická heterogénnosť. Využívala sa refrénovitosť, ale aj nedopovedanosť a narušenie syntaxe. Takýto štýl znásoboval efekt napätia, ale zároveň prinášal riziko narušenia komunikatívnosti.

Pozrite si existujúce antológie nemeckého literárneho expresionizmu (antológie v českom a slovenskom jazyku sú uvedené v zozname literatúry po tejto kapitole).

11.3 Expresionizmus v slovenskej literatúre

V medzivojnovom období bolo na Slovensku povedomie o expresionizme prítomné viac v oblasti divadla, filmu, výtvarného umenia, resp. hudby. Od šesťdesiatych rokov 20. storočia, v rámci oživenia záujmu o avantgardu, sa expresionizmus začal skúmať aj v slovenskej literatúre (najmä v próze). Napriek literárno-historickému úsiliu

konštituovať modernú slovenskú prózu na báze expresionizmu (argumentácia literárneho historika Jána Števčeka, 1929 – 1996) slovenskí prozaici nesmerovali k estetike expresionizmu cielene či programovo, ale skôr reagovali na „ducha doby“ a výberovo využili inšpirácie a postupy expresionizmu. Slovenský expresionizmus sa preto charakterizoval ako „latentný“, „tichý“ (bez manifestov a skupinového vystúpenia), ale zároveň prítomný v literatúre v pomerne širokom časovom úseku (dvadsiate až štyridsiate roky 20. storočia). Na rozdiel od nemeckej literatúry bol najvýraznejšie zastúpený v próze a dráme, menej v poézii (vzhľadom na silnú symbolistickú tradíciu).

Estetiku a postupy expresionizmu možno aplikovať na mnohé diela poprevratovej slovenskej prózy, pretože

- vyjadrujú stav „in extremis“;
- ukazujú deformujúci tlak skutočnosti (spoločnosti) na jednotlivca;
- zachytávajú napätie a (impulzívnu) reakciu človeka (variant „výkriku“ či „výbuchu plaču“); alebo
- sa snažia projektovať nového človeka a nový svet;
- a tieto obsahy komunikujú aj na rovine formy – zdôraznením subjektívnej optiky menia plán postavy, deja i prostredia, ako aj jazyk, štýl i kompozíciu (ornamentálnosť, lyrizácia, poetizácia, heterogénnosť, asociatívnosť).

Expresionizmus v slovenskej próze sa často viaže na nasledujúce témy:

- rozklad subjektu a rozumu (ktorý zaujímal už modernu), prípadne motív dvojníka;
- vojna;
- generačná revolta;
- kríza, sociálny konflikt, otroctvo;
- mesto, škaredosť reality, prostitúcia, zmechanizovanie života;
- revolúcia, anarchia, dav, živelnosť;
- dedina, pra-sila, cyklickosť bytia;
- realita ako groteskná, ako „cirkus“ (s atribútmi smiechu i drezúry).

Optiku expresionizmu možno uplatniť pri skúmaní časti diela mnohých slovenských prozaikov debutujúcich po roku 1918 – v dvadsiatych rokoch u Tida Jozefa Gašpara

(1893 – 1972), Jána Hrušovského (1892 – 1975), Ivana Horvátha (1904 – 1960), Gejzu Vámoša (1901 – 1956), Mila Urbana (1904 – 1982), v tridsiatych rokoch u Jozefa Cígera-Hronského (1896 – 1960), takisto v ranej tvorbe Františka Švantnera (1912 – 1950), v štyridsiatych rokoch u Júliusa Barča-Ivana (1909 – 1953), takisto u ďalších menej známych autorov lyrizovanej prózy. Expresionizmus bol prítomný rovnako aj v tvorbe viacerých slovenských dramatikov.

Zdroje a základná literatúra k téme avantgárd a expresionizmu

- Andráš, Eduard: *Expresionizmus*. Bratislava: Vydavateľstvo SFVU, 1968
- Bakoš, Mikuláš (a kol.): *Problémy literárnej avantgardy*. Bratislava: SAV, 1968
- Cvrkal, Ivan (a kol.): *Kapitoly z moderny a avantgardy I*. Bratislava: Ústav svetovej literatúry SAV, 1992
- De Micheli, Mario: Expresionizmus. In: *Umělecké avantgardy XX. století*. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1966, s. 60 –130.
- Chalupecký, Jindřich: *Expresionisté*. Praha: Torst, 2013
- Kročánová, Dagmar (ed.): *Expresionizmus*. Bratislava : Kalligram, ÚSL SAV, 2014
- Kundera, Ludvík: Expresionizmus. In: *Haló, je tady víchr, víchrice*. Praha : Československý spisovatel, 1969, s. 5 – 29
- Miko, František: Expresivnosť a expresionizmus. In: *Estetika výrazu*. Bratislava: SPN, 1969, s. 110 – 132
- Murphy, Richard: *Teoretizace avantgardy. Modernismus, expresionismus a problém postmoderny*. Brno: Host, 2010
- Pallová, Darina: *Kapitoly z nemecko-slovenských literárnych vzťahov*. Bratislava: VEDA a Univerzita Sv. Cyrila a Metoda, 1999
- Pavelka, Jiří – Pospíšil, Ivo: *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*. Brno : Georgetown, 1993
- Števíček, Ján: *Moderný slovenský román*. Bratislava : Tatran, 1983
- Štrasser, Ján – Zajac, Peter: *Krik a ticho storočia. Antológia expresionizmu*. Bratislava: Kalligram, 1999
- Vlašín, Štěpán (a kol.): *Slovník literárních směrů a skupin*. Praha : Panorama, 1983
- Vojvodík, Josef – Wiendl, Jan (eds.): *Heslář české avantgardy. Estetické koncepty a proměny uměleckých postupů v letech 1908 – 1958*. Praha : FiF UK, 2011

Winkler, Tomáš: Poznámky k expresionizmu. K charakteru slovenskej prózy dvadsiatich rokov. In: *Slovenské pohľady*, roč. 83, 1967, č. 11, s. 49 – 55

12 Proletárska literatúra

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť stručne charakterizovať koncept proletárskeho umenia; vedieť ho situovať do kontextu slovenskej literatúry dvadsiatych rokov 20. storočia a kontextu tvorby niektorých autorov (napríklad Laca Novomeského, Petra Jilemnického a iných).

„Všetchno musí být uděláno znovu, znovu musí být stvořen život a štěstí, znovu udělány dny a noci... Nepřichází již nikdo s návrhy na moderní umění, ale s plány nového života, nové organizace světa a jeho posvěcení. V spojitosti jest práce výtvarníková, básníková s prací rolníka a dělníka, myslitel a vědec stojí vedle vojáka revoluce: jejich úkol jest týž. Nerealizují teorií, avšak tvoří nový svět.“

Karel Teige: *Obrazy a předobrazy*, 1921, citované podľa *Poetismus*, ed. Květoslav Chvatík a Zdeněk Pešat (Praha: 1967, s. 363 – 364)

Označenie proletárska literatúra (a proletárske umenie) zahŕňa koncepcie z dvadsiatych rokov 20. storočia v Československu (najmä v Čechách), ktoré sa zrodili zo solidarity ľavicovo (komunisticky) orientovanej inteligencie s proletariátom, teda s vykorisťovanou triedou v kapitalistickom systéme. Keďže podľa marxistickej koncepcie historického vývoja mal proletariát po revolúcii prevziať moc, predstavy o proletárskom umení súviseli s prípravou na nový, spravodlivejší svet.

Publikačnou platformou stúpencov proletárskeho umenia a proletárskej literatúry v Čechách boli periodiká ako *Červen* (1918 – 1921), *Kmen* (s prestávkami 1919 – 1929), *Var* (1921 – 1930, obnovený 1948), *Rudé právo* (založené 1920) a tiež združenia umelcov ako *Devětsil*, *Proletkult* alebo expresionistická *Literární skupina*.

U. S. Devětsil (Umelecký svaz Devětsil, neskôr Svaz moderní kultury Devětsil) vznikol v roku 1920 v Prahe a v roku 1923 začal pôsobiť aj v Brne. V roku 1922 vyšli zborníky *Devětsil a Život*, skupina vydávala aj periodiká (*ReD*, *Disk*, *Pásmo*) a knihy, organizovala výstavy a prednášky, ktoré takisto prispeli k formulovaniu teoretických východísk proletárskeho umenia a poetizmu. Na činnosť *Devětsilu* nadviazala organizácia s názvom *Levá fronta*, založená v roku 1929, ktorá vydávala rovnomenný časopis (1930 –

1933) a pripravovala podujatia zamerané na propagáciu a realizáciu myšlienok proletárskeho a socialistického umenia.

Literární skupina vznikla v roku 1921 v Brne a pôsobila do roku 1929. Hlásila sa k expresionizmu v umení [členmi skupiny boli napríklad Lev Blatný (1894 – 1930), Čestmír Jeřábek (1893 – 1981), Bartoš Vlček (1897 – 1926) a ďalší, za teoretika možno považovať Františka Götza (1894 – 1974)], ale s ohľadom na spoločný záujem o nové umenie v novej spoločnosti spolupracovala s Devětsilom. V roku 1922 vyšiel manifest *Literární skupiny Naše naděje, víra a práce*. Skupina vydávala časopis *Host*.

K myšlienkam proletárskej literatúry sa v Čechách hlásili napríklad básnici Stanislav Kostka Neumann (1875 – 1947), Josef Hora (1891 – 1945), Jiří Wolker (1900 – 1924), Jiří Seifert (1901 – 1986), Vítězslav Nezval (1900 – 1958), Karel Teige (1900 – 1951) a ďalší, pričom časť z nich sa neskôr priklonila k poetizmu.

Doplňte do obrazu medzivojnovkej literatúry zásadnú časť: česko-slovenské kultúrne a literárne vzťahy. Začnite čítaním dejín českej literatúry a čítaním diel dobových českých autorov. Tému proletárskeho umenia doplňte výskumom teoretických a umeleckých prác spomenutých autorov, ako aj výskumom periodík a antológií.

Predstavy o proletárskom umení a literatúre boli v dvadsiatych rokoch 20. storočia predmetom početných polemík. Názory na proletárske umenie a literatúru sa líšili v závislosti od autorského naturelu. Niektorí umelci zdôrazňovali revolučnosť, rétorickosť, apelatívnosť, agitačnosť ako atribúty proletárskej literatúry, iní dávali do popredia myšlienku spravodlivosti, prekonania osamelosti človeka, harmonizáciu a sebarealizáciu. Predstavy ďalších autorov predpokladali triednosť, kolektívnosť, revolučnosť, optimizmus, konkrétnosť, ale aj ľudovosť a zrozumiteľnosť. Skupina okolo *Devětsilu* (K. Teige) akcentovala cit, radosť, naivitu, jednoduchosť, čím predznamenovala zrod poetizmu. *Literární skupina* v súlade so svojou expresionistickou orientáciou kládla do popredia humanizmus, lásku k človeku a sociálnu utópiu. Jednotlivé „frakcie“ mali tiež rozdielne postoje k civilizačnému rozvoju, technike, ale aj k exotizmu, poklesnutému umeniu a masovej zábave ako zdrojom nového umenia.

Novej spoločenskej funkcii proletárskej literatúry vyhovovala verejná recepcia (literatúra určená pre pódium, zhromaždenie, schôdzu, verejnú recitáciu, alebo literatúra približujúca sa plagátu). Proletárska literatúra pôsobila v ambivalentnej koexistencii s avantgardami – v počiatočnej fáze jej impulzy preberala, neskôr s nimi polemizovala a v záverečnej fáze ich odmietla ako estétske.

Prijatie metódy socialistického realizmu (viď predchádzajúce kapitoly) znamenalo ukončenie polemík o podobe umenia vhodného pre novú spoločnosť.

Koncepcia proletárskej literatúry sa v prvej polovici dvadsiatych rokov 20. storočia rozšírila aj medzi slovenskými autormi ľavicovej orientácie, najmä „davistami“ [napríklad Ján Rob Poničan (1902 – 1978), Ladislav Novomeský (1904 – 1976), Daniel Okáli (1903 – 1987), Eduard Urx (1903 – 1942), Peter Jilemnický (1901 – 1949) a ďalší, pričom poslední dvaja menovaní autori boli českého pôvodu].

13 Poetizmus

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť charakterizovať základné postuláty poetizmu; charakterizovať prejavy poetizmu v literatúre; uviesť význam poetizmu pre vývoj slovenskej literatúry.

Poetizmus je avantgardným hnutím, ktoré sa zrodilo v Čechách. Prvým manifestom poetizmu bol článok Karla Teigehe s názvom *Poetizmus*, ktorý vyšiel v roku 1924 v časopise *Host*. Za obdobie najväčšieho rozkvetu možno považovať roky 1925 – 1928. Publikačnou platformou boli najmä časopisy *Disk*, *ReD* (Praha) a *Pásmo* (Brno), o ktorých sme sa zmienili v súvislosti so združením *Devětsil*. V rokoch 1928 a 1930 vyšli druhý a tretí manifest poetizmu. V roku 1934 sa príslušníci poetistickej skupiny prihlásili k surrealizmu: prehlásením „desať rokov surrealizmu v Čechách“ vyjadrili myšlienku o podobnosti poetistických a surrealistických východísk.

Poetizmus hlásal demokratizáciu umenia a čiastočne nadväzoval na koncepciu proletárskej literatúry (avšak stúpenci proletárskeho umenia ho prijali s rozpakmi a po početných diskusiách napokon odmietli). Formoval sa v dotyku s ďalšími európskymi avantgardami, najmä s futurizmom a konštruktivizmom (prehodnocovanie postoja k technike a krása účelnosti), ako aj kubizmom [v oblasti literatúry inšpirácia dielom Guillaume Apollinaire (1880 – 1918)].

13.1 Princípy

V manifestoch sa poetizmus charakterizuje ako „nový realizmus“, ktorého zámerom je vytvoriť nové umelecké dielo ako výraz novej reality. Označuje sa aj ako „skromné umenie“ alebo „umenie dneška“.

Poetizmus

- zdôrazňuje dominanciu poézie a lyrického prvku, od ktorých sa odvíja aj názov smeru, neskôr manifestačne zvýraznený aj opticky (POETizmus). Poetizácia a lyrizácia prenikajú tiež do prózy, divadla či výtvarného umenia;

- tvorbu vníma ako prejav hravosti, ktorá je pozostatkom detského videnia sveta alebo diletantizmu (ktorý využíval aj dadaizmus), umenie je výrazom kreatívneho pudu ľudstva, nie produktom akadémií a školených umelcov;
- nachádza inšpiráciu v ľudovej zábave, cirkuse, každodennosti, ale aj exotickosti;
- využíva humor (komický i absurdný), „svet, ktorý sa smeje“;
- prikláňa sa k životu, radosti a šťastiu („felicitológia“);
- rehabilituje city a senzibilitu, ako aj zážitkovosť a spontánnosť;
- kladie dôraz na konkrétne zmyslové poznanie a snaží sa prepájať zmysly, dôsledkom čoho sú aj nové umelecké žánre a druhy („umenie pre všetky zmysly“);
- snaží sa zrušiť protiklady medzi životom a umením, medzi „úžitkovým“ a „estetickým“, medzi prácou a tvorivosťou (ktoré zodpovedajú kategóriám nevyhnutnosti a slobody), medzi rozumom a citom, medzi organizovanosťou a princípom slasti, medzi každodennosťou a sviatočnosťou (týždeň – nedeľa), medzi všednosťou a výnimočnosťou a v duchu prepájania konštruktivismu a poetizmu medzi *stavbou* a *básňou*;
- vo forme diela využíva polytematickosť, asociatívny princíp a synchronicitu (simultánnosť).

Výsledkom spolupráce básnikov s výtvarnými umelcami bol posun od literárnosti a auditívnosti poézie k vizuálnosti, ktorý sa prejavil aj v nových žánroch (optická báseň, radiogenická báseň, fotogenická báseň, „simultaneistické knihy“ s využitím montáže a koláže, knižný filmový scenár a pod.) a ktorý zmenil čítanie (optické simultánne čítanie série zrkovových asociácií).

„Báseň se čte jako moderní obraz. Moderní obraz se čte jako báseň.“

[Karel Teige v štúdiu *Malířství a poesie*, 1923, citované podľa *Poetismus*, ed. Květoslav Chvatík a Zdeněk Pešat, (Praha: 1967, s. 368)]

V českej poézii boli najvýznamnejšími predstaviteľmi poetizmu v dvadsiatych rokoch 20. storočia Vítězslav Nezval (1900 – 1958), Jaroslav Seifert (1901 – 1956), Konstantin Biebl (1898 – 1951), rovnako Josef Hora (1891 – 1945), František Halas (1901 – 1949)

a ďalší, z prózy možno spomenúť Vladislava Vančuru (1891 – 1942). Nový typ divadla predstavuje *Osvobozené divadlo* v Prahe, ktoré založili režiséri Jiří Frejka (1904 – 1942), Jindřich Honzl (1894 – 1953) a Emil František Burian (1904 – 1959) a v ktorom začínala aj autorská dvojica Jiří Voskovec (1905 – 1981) a Jan Werich (1905 - 1980). Repertoár *Osvobozeného divadla* bol postavený na improvizácii, skeči, vaudeville, klauniáde, groteske, lyrickom či tanečnom divadle a ďalších experimentálnych žánroch. Tvorba maliarov Jindřicha Štyrského (1899 – 1942) a Toyen (vlastným menom Marie Čermínová, 1902 – 1980), označovaná aj ako artifizielizmus, bola výtvarným pendantom k poetizmu a predznamenávala surrealizmus (subjektivita, predstavivosť, neurčitost, snovosť, fragment, torzo, vegetatívne a organické prvky...).

13.2 Dôsledky a výsledky

Poetizmus z hľadiska literárneho vývoja

- uvoľnil logickú, monotematickú výstavbu diela, namiesto ktorej využil polytematickosť a simultaneitu, ako aj asociatívnosť a princíp montáže a koláže;
- priniesol novú obraznosť, do ktorej sa premietla fantazijnosť, lyričnosť, emotívnosť, šťastie, radosť, smiech, hravosť;
- zblížil a prepojil rôzne druhy umenia (nielen literatúru a výtvarné umenie, ale napríklad aj tanec či pantomímu);
- inovoval básnický jazyk, verš i strofu (citovosť, zmyslovosť, lyrickosť, snovosť, ale aj zvukové a slovné hračky, onomatopoické radenie slov, rečňovanky, prekvapujúci rým, elastická strofa, pásmová skladba);
- zmenil chápanie literatúry („zníženie“ a „neprofesionalita“, hra, zblíženie s ľudovou zábavou a „voľnočasovými“ aktivitami).

13.3 Slovenská literatúra a poetizmus

V dvadsiatych a tridsiatych rokoch 20. storočia boli slovenskí spisovatelia v bezprostrednom osobnom či čitateľskom kontakte s českými autormi hlásiacimi sa k poetizmu. „Davisti“ v dvadsiatych rokoch prevzali témy a techniky poetizmu, ale odmietli jeho teoretické a ideové postoje. Poetizmus najvýraznejšie zasiahol tvorbu Laca

Novomeského (1904 – 1976), v próze Ivana Horvátha (1904 – 1960). V tridsiatych rokoch sa už poetizmus nevnímal primárne ako program, ale ako zdroj prítlačlivých postupov a moderných tém, ktoré inovovali slovenskú poéziu (popri dominujúcom neo-symbolizme). Jeho podnety využili v tomto období básnici rôznej ideovej orientácie ako Valentín Beniak (1894 – 1973), Ján Smrek (1898 – 1982), Pavol Gašparovič Hlbina (1908 – 1977), Rudolf Dilong (1905 – 1986) či Fraňo Kráľ (1901 – 1955). Poetizmus sa ako impulz opätovne objavil pri prekonávaní schematicizmu (konkretisti), selektívne aj v ďalších decéniách.

Zdroje a základná literatúra k téme proletárska literatúra a poetizmus

- Bakoš, Mikuláš (a kol.): *Problémy literárnej avantgardy*. Bratislava: SAV, 1968
- Čolaková, Žoržeta: Poetizmus v genetickém pláne surrealismu. In: *Český surrealismus 30 let. Struktura básnického obrazu*. Praha: Karolinum, 1999, s. 41 – 94
- Chvatík, Květoslav – Pešat, Zdeněk: *Poetismus*. Praha : Odeon, 1967
- Mečiar, Stanislav: Rozhovor o poetizme. In: *Elán*, roč. 1, 1930, č. 1, s. 8 – 9, č. 2, s. 10, č. 3, s. 8
- Mikula, Valér: Český poetizmus a slovenská poézia. In: *Čakanie na dejiny*. Bratislava: UK, 2013, s. 99 – 112
- Papoušek, Vladimír (a kol.): *Dějiny nové moderny. Zv. 2. Lomy vertikál. Česká literatura v letech 1924 – 1934*. Praha : Academia, 2014
- Vlašín, Štěpán (ed.): *Avantgarda známá a neznámá, zv. 1. Proletářská poesie a poetismus*. Praha : Svodoba, 1971
- Vlašín, Štěpán (ed.): *Avantgarda známá a neznámá, zv. 2. Vrchol a krize poetismu*. Praha: Svoboda, 1972
- Vojvodík, Josef – Wiendl, Jan (eds.): *Heslář české avantgardy. Estetické koncepty a proměny uměleckých postupů v letech 1908 – 1958*. Praha : FiF UK, 2011
- Winczer, Pavol: Princíp hravosti v avantgardnej poézii, hravosť v poetizme. In: *Súvislosti v čase a priestore. Básnická avantgarda, jej prekonávanie a dedičstvo (Čechy, Slovensko, Poľsko)*. Bratislava: VEDA, 2000, s. 91 – 111

14 Lyrizácia v próze

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť sumarizovať základné argumenty literárnych vedcov o príčinách, prejavoch a dôsledkoch lyrizácie v próze.

Už v medzivojnovom období literárni kritici zaregistrovali lyrizáciu v próze a uvažovali o jej význame pre literárny vývoj. Lyrizáciu prózy považovali za prekonávanie realizmu, za modernizáciu a estetizáciu prózy, za prirodzený proces zblížovania poézie a prózy alebo za vyjadrenie pôvodného lyrického základu bytia (Čepan, 1974). Niektorí ju hodnotili ako imitovanie tendencií iných literatúr (najmä severských – nórskej, dánskej, švédskej) alebo dokonca ako prejav krízy epiky (zaujatie výlučne štýlom, verbalizmus).

O literárnohistorické a literárnoteoretické explikovanie procesov lyrizácie v próze sa pokúsil Mikuláš Bakoš (1914 – 1972) v druhej polovici tridsiatych rokov 20. storočia. V štúdií *K vývinu a situácii slovenskej literatúry* (*Slovenské smery* 5, 1937/38) pomenoval protiklad medzi štylistickou a sujetovou prózou, ktorý súvisel s prekonávaním realizmu (nadväznosť na ústnosť verzus na literárnosť). Vývoj prózy podľa M. Bakoša smeroval k bezsujetovosti a k znižovaniu úlohy témy, teda ku štylistickej dominante (lyrizácii). Táto tendencia v próze mala spätný vplyv na poéziu: keďže sa prostriedky poézie „automatizovali“ a „klesali“ do prózy, v poézii sa objavila potreba stupňovať lyričnosť. Ani v publikácii *Problém vývinovej periodizácie slovenskej literatúry* (1944) M. Bakoš nevnímal lyrizačné tendencie ako samostatnú etapu vývoja. V rámci medzivojnového obdobia konštatoval prevahu expresionizmu v próze a neosymbolizmu a poetizmu v poézii.

Štrukturalistický literárnovedný i lingvistický výskum lyrizácie v próze pokračoval aj v období po druhej svetovej vojne [napríklad Stanislav Šmatlák (1925 – 2008), Eugen Pauliny (1912 – 1983)]. Esej Jozefa Felixa (1913 – 1977) z roku 1946, kritizujúca lyrizáciu ako prejav verbalizmu a negácie reality, viedla k tzv. polemike o anjelských zemiach (viď nižšie) a prispela k útlmu lyrizačných tendencií v próze.

V šesťdesiatych rokoch 20. storočia sa v rámci prekonávania schematickeho socialistického realizmu obnovil výskum lyrizovanej prózy a objavili sa aj reedície diel

autorov medzivojnového obdobia. Miloš Tomčík (1922 – 2009) pri výskume lyrizovanej prózy rozlíšil „negatívny“ lyrizmus v dotyku s expresionizmom (dvadsiate roky 20. storočia) a „pozitívny“ lyrizmus v dotyku s folklórom a tzv. populizmom (tridsiate roky 20. storočia). František Miko (1920 – 2010) prostredníctvom výrazovej koncepcie štýlu prispel k výskumu vzťahu medzi lyrizáciou a sujetovými riešeniami. Ján Števček (1929 – 1996) sa začiatkom sedemdesiatych rokov sa pokúsil o koncepcnejšie sformulovanie lyrizovanej prózy, pričom vychádzal zo svojho predchádzajúceho literárno-historického výskumu.

14.1 Lyrizácia a poetizácia

J. Števček konštatoval, že slovenská próza medzivojnového obdobia osciluje medzi lyrickosťou a sociálnosťou. Dedinská a prírodná téma podporuje lyrický výraz, ktorý sa prejavuje najmä metaforizáciou pomenovania, latentným rytmom a posunom k monologizácii (využitie polopriamej reči). Aj keď sa tieto tendencie v próze vyskytujú v období troch desaťročí (dvadsiate až štyridsiate roky 20. storočia), prejavuje sa rozdiel medzi prístupom autorov v dvadsiatych rokoch a tridsiatych/štyridsiatych rokoch. Rovnako sa objavuje odlišnosť výrazu: na jednej strane je prítomná robustnosť a živelnosť, na strane druhej estetizácia a subtílnosť.

Števček na konkrétnych dielach [napr. *Živý bič* (1927), *Vítazný pád* (1929), *Chlieb* (1931), *Jozef Mak* (1933) a ďalších] analyzuje prístup jednotlivých autorov k dedinskej téme a všima si, ako napätie medzi sociálnosťou a lyrickosťou ovplyvňuje konflikt a sujetové riešenie. Konštatuje, že v ďalšom vývine prózy od druhej polovice tridsiatych rokov do polovice štyridsiatych rokov sa sociálne napätie oslabuje v prospech lyrizácie, vďaka čomu sa do popredia dostáva prírodné prostredie, postava horala a konflikt odvíjajúci sa od impulzívneho konania, priestupku a vyčlenenia. Tvorba Margity Figuli (1909 – 1995), Ľuda Ondrejova (1901 – 1962), Dobroslava Chrobáka (1907 – 1952) a Františka Švantnera (1912 – 1950) sa zároveň vyznačuje estetizáciou a poetizáciou hovorového štýlu (F. Miko), ktorá sa prejavuje v zvukovej i syntaktickej organizácii rozprávania a zasahuje aj rovnu témy, nielen lexiku a vetu. Zatiaľ čo v dvadsiatych rokoch ide o lyrizáciu prózy, v tridsiatych a štyridsiatych ide o poetizáciu prózy (a jej autorov by bolo možné označiť aj ako „prozaických lyrikov“). Poetizácia zároveň

prekryla sociálnu tému (ktorú lyrizovaná próza ešte obsahovala), čo sa dá považovať aj za „únikovosť“, alebo za „výraz nedostatočne rozvinutého sociálneho inštinktu tohto kolektívu a naopak, je to prejav jeho mocného inštinktu prírodného“ (Števček, 1973, s. 260). Lyrizačné tendencie sa v slovenskej próze prejavili aj ako dôsledok kontaktu s inými národnými literatúrami (severskými, francúzskou, poľskou, ruskou). Na líniu lyrizácie v próze po období schematizmu nadviazali prozaici ako Rudolf Jašík (1919 – 1960), Vincent Šikula (1936 – 2001), Karol Horák (nar. 1943) a ďalší.

14.2 Od ornamentálnej prózy k básnikom sujetu

Oskár Čepan (1925 – 1992) začiatkom sedemdesiatych rokov 20. storočia v štúdiu *K periodizácii tzv. lyrizovanej prózy* (1974) sumarizoval doterajší výskum a predstavil svoju koncepciu viacerých prekrywajúcich sa vrstiev v širokom komplexe lyrizovanej prózy. Vyčlenil štyri vrstvy: ornamentálnu prózu (najmä dvadsiate roky 20. storočia), lyrizovanú prózu v užšom význame slova (druhá polovica dvadsiatych rokov až prvá polovica tridsiatych rokov 20. storočia, u slabších autorov pretrvávanie aj v štyridsiatych rokoch), naturizmus (medzi rokmi 1937 – 1946/47) a jeho prekonávanie – básnici sujetu (prvá polovica štyridsiatych rokov 20. storočia). Následne precizoval jednotlivé vývojové vrstvy prostredníctvom viacerých kategórií: autori, smerová tendencia, žánrová tendencia, základné charakteristiky na rovine postavy, prostredia a deja. Podnety O. Čepana sú časovo podmienené (viažu na časť tvorby autorov z istého obdobia, neslúžia na celkovú charakteristiku ich poetiky) a predstavujú možnosť či inšpiráciu pre analýzu diel.

14.2.1 Ornamentálna próza

podľa O. Čepana časovo spadá do dvadsiatych rokov 20. storočia (a autorským obsadením sa prekryva s novším konceptom druhej moderny). Čepan za jej smerovú tendenciu (podložie) považuje neosymbolizmus a za základnú žánrovú tendenciu (tragickú) romancu. K autorom zaraďuje Tida Jozefa Gašpara (1893 – 1972), Ivana Horvátha (1904 – 1960), Štefana Gráfa (1905 – 1989), Ivana Minárika (1909 – 1967) a ďalších. Ornamentálna próza sa vyznačuje lyrizmom vychádzajúcim z

expresionizmu (plán prostredia), voluntarizmom (plán deja) a senzualizmom a idealizmom (plán postavy).

Tvojej ženskej glórie najkrajšou čiastkou ostane, že si dnes človeku slepému ukázala svoju mučenícku tvár a s ňou zázrak uzdravenia. Môj smútok zmizol vo veľkosti tvojho smútku, v ktorom sa stretli naše duše. A tvoje, poslednú nádej zvierajúce ruky, rozžali môj slepý zrak. Na fresku tejto čiernej noci ostaneš mi krásnou postavou Veľkej Hojitelky, ktorá, kým rozdala svetu všetky svoje bozky, neobdržala v zámenu iného, ako toto kvíliace memento mori...

(Tido J. Gašpar: *Na peľasti postele Marie Immaculaty*)

Z puknutej nádoby Poznania vinula sa hmlovina šedivého plynu, zastrela Strom, ovinutý matnou úlisnosťou Hada, i slnko okrutila niekoľkonásobným prúdom svojho závoja, začala jagot veci, i potemnela márnivosť kvetných pohárov, sadza akejsi štiplavej špiny nepríjemne znepokojuje zraky zvierat, myli ich zmysly, kdesi sa už prikrčča nadchádzajúci obrovský skok neprestajnej Krutosti tvorov, ktorý bude trvať do skonania vekov, už tlačí jahňa, ktoré budú driapať nečisté pazúry vlkov, už sa šúverí vtáča pod krehkým pancierom lístia, už sa zakalili vody mútnosťou čiernych tiel hladkých dravcov, lev už zažíval mohutne a hladno, sta by sa bol prebudil zo spánku dlhej nečinnosti, mrzké vtáky, spiace v skalných dierach, náhlili sa zacloniť svetlo a termity chystali sa poprehrýzať stĺpy rajskej terasy – – –

(Štefan Gráf: *V tóni pádu*)

Analyzujte ukážky z hľadiska zvukovej výstavby, lexiky, syntaxe.

Všimnite si obraznosť v ukážkach.

Pomenujte významy výpovede

14.2.2 Lyrizovaná próza v užšom význame slova

Lyrizovaná próza v užšom význame slova bola prítomná od druhej polovice dvadsiatych rokov do štyridsiatych rokov. Bola autorsky zastúpená najpočetnejšie – Jozef Cíger Hronský (1896 – 1960), Štefan Letz (1900 – 1960), Jozef Horák (1907 – 1974), Ján Bodenek (1911 – 1985), Štefan Rysuľa (1900 – 1976) a ďalší autori. Smerovou tendenciou (podloží) bol neorealizmus, žánrovou tendenciou (anekdotická) novela. Lyrizovaná próza v užšom význame slova sa vyznačovala lyrizmom vychádzajúcim z

impresionizmu (plán prostredia), evolucionizmom (plán deja) a senzualizmom a asociativizmom (plán postavy).

Už ideme!

Už by to malo byť isté, že ideme.

Stanice, čo nasledujú, ešte mnohé poznáme, ale je už jednak len isté, že tá posledná, neznáma bude na nejakom veľmi záhadnom mieste, a ako sa bude volať, to vedia iba nebesá. Ľudia celkom obyčajne vysadajú na vlak a zosadajú na staniach, ani si len nepovšimnú, že sedíme tu i my, tridsiati vojaci v novom mundúre, – veď vojna trvá už prídlho, musela otupieť i ľudská všímavosť, – nuž mohla by byť pravda, že ani my tridsiati nejdeme naozaj ta, kde ideme. (...)

Darmo sme sa rozprávali príliš nahlas o neznámej poslednej stanici, nik si to nevšimol.

Civili neverili a my sme boli primladí, aby sme mohli mať istotu, že ideme ta, kde už išlo pred nami mnoho vojakov a mnoho sa ich nevrátilo. Ale ako veriť? Zajtra bude prvý máj a príroda sa chystá parádne zasvätiť začiatok najkrajšieho mesiaca. Naokolo je širočizná rovina a zdá sa ti, že slnečná záplava rozvalená je v hrubej vrstve ďaleko-široko, a v takej hustej vrstve je rozválaná, že mohol by si ju krájať. Ak vystrčíš z vozňa ruku, zdá sa ti, že si nabral na dlaň teplého zlata. Keď sa zahľadáš na rozličné zelene tabiel, zdá sa ti, že sa ti natíska do nozdier zvláštna vôňa, a nevieš sa vymaniť spod tohoto dojmu, hoci cítiš, že ti pod nosom páchne naftalín, že vozeň smrdí dymom, ale daj si rady, ak vieš.

(Jozef Cíger Hronský: Jožko Grieg iste umrie)

Rozmoknuté vechte snehu šmiera mu do tváre jarabá ulica večerného mesta a vše mu prskne chladným pleskom dažďa do očí a za golier – hej, ty plebejský vizionár, kam ťa vlečie noc v premočenej šate?! A on rozškerí ústa a rozhodí kabát a zvráti tvár kdesi do hmýriacej sa temravy vo výške. Vietor mu oplesne spurné čelo a odhalený pás a v očiach cíti korenný chlad vodných kvapiek na rodnej ulici – ale nie, nechce ich zavrieť – pre ten blažený pocit väčšej bolesti, ako len nedávno cítil inde. A s vyškerenou slastou v celom tele núti sa trpieť fyzicky – takto oslobodzujúco fyzicky. A potom celý ten dogniavený nános bolestí, to bez tvaré čosi vo svojom vnútri so stopami bagančí, celú tú pichlavú gundžu krčovitých reakcií na svet, čo

sa prehrýzli všetkými pórmami do jeho tela a nazvali sa dušou – červenou dáliou – cíti tak málo...

Červená dália – nikdy mu nepozrela rovno do tváre a napádala ho zákerne z tmy svojho brloha a dnes sa jej za to pomstí... Nikdy ešte nepil ružovú vôňu pomsty a teraz ju chlípe s jesenným dažďom v očiach a s chlpmi snehu v ústach – a kdesi na ľavom boku zakvíli kus jeho tela, keď ho ošlahne bič vetra krížom cez ústa a tvár a plesne po očiach snehovou kystkou na svojom konci. Aká to pomsta! Má čierny pyl' na tyčinkách a krvavé lupene ako divé maky, a keby bola rozkvitla niekedy na jar na podhorskej lúke, kde chodieval milovať slnce, bol by sa nadýchal jej krvnej vône a zasial do svojho srdca blčiacu, divú záhradu červených makov pomsty na svojej duši...

(Ján Bodenek: Červená dália)

Zdroje a základná literatúra k téme lyrizácie v próze

Bakoš, Mikuláš: *Problém vývinovej periodizácie slovenskej literatúry*. Trnava : F. Urbánek a spol, 1944

Bakoš, Nikolaj (Mikuláš): K vývinu a situácii slovenskej literatúry. In: *Slovenské smery*, roč. 5, 1937/38, č. 6 – 8, s. 250 – 262

Čepan, Oskár: K periodizácii tzv. lyrizovanej prózy (Ornamentalisti, lyrizátori, naturalisti a sujetoví básnici). In: *Literárne dejiny a literárna veda*. Bratislava : VEDA, 2002, s. 20 – 31

Miko, František: *Estetika výrazu*. Bratislava : SPN, 1969

Miko, František: *Od epiky k lyrike*. Bratislava : Tatran, 1973

Števček, Ján : *Lyrická tvár slovenskej prózy*. Bratislava : Smena, 1969

Števček, Ján: *Lyrizovaná próza*. Bratislava : Tatran, 1973

Števček, Ján: Trilógia Ľuda Ondrejova ako zlomky eposu. In: *Moderný slovenský román*. Bratislava : Tatran, 1983, s. 195 – 216

Tomčík, Miloš: *Na prelome epoch*. Bratislava : SVKL, 1961

15 Naturizmus

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť priblížiť doterajší výskum lyrizácie v medzivojnovnej próze; charakterizovať naturizmus (časové vymedzenie, autorské zastúpenie, genéza, základná charakteristika, premena v poetike prózy, kritika a prekonávanie naturizmu).

Naturizmus je vrcholnou fázou lyrizovanej prózy (Čepan, 1974, 1977). Názov smeru sa – podobne ako pri *naturalizme* – odvíja od latinského slova „natura“ (príroda). Naturizmus sa rozvíjal najmä medzi rokmi 1937 a 1946.

V roku 1937 vyšli diela Margity Figuli (1909 – 1995), Dobroslava Chrobáka (1907 – 1952) i Ľuda Ondrejova (1901 – 1962), ktoré sa poetikou odlišovali od iných próz s lyrizačnými tendenciami. V roku 1946 sa začala polemika o anjelských zemiach, ktorá vyzývala autorov vrátiť sa tvorbou k realite a aktuálnym problémom, a zároveň kritizovala verbalizmus, efektnosť výrazu, estetstvo a vyprázdnenosť zmyslu v lyrizovanej próze. Táto polemika prispela k postupnému odklonu spisovateľov od lyrizovania.

Zrod naturizmu súvisel so spoločenským a literárnym pohybom v tridsiatych rokoch 20. storočia, keď do slovenskej kultúry vstupovala nová generácia. Jedným zo signálov generačnej obnovy bol *Almanach tretej literárnej generácie* (1930), ktorý pripravil Rudolf Dilong (1905 – 1986). Nálady mladých vyjadril príznakovo nazvaný článok Michala Chorvátha (1910 – 1982) *Otrávená generácia*, uverejnený v almanachu *Detvan 50 rokov v Prahe* (1932). Pomenoval pocit krízy, nezmyslu a stagnácie, ale aj osobnej zodpovednosti, revolty a hľadania nového ideálu. Autor článku M. Chorváth sa spoločne s Jánom Kostrom (1910 – 1975), Alexandrom Matuškom (1910 – 1975), Kazimírom Bezekom (1908 – 1952) a Dobroslavom Chrobákom (1907 – 1952) považuje za predstaviteľa skupiny R10 (podľa roku narodenia 1910), označovanej aj ako „mladší davisti“ (pretože podobne ako davisti inklinovali k myšlienke revolučnosti až anarchizmu). Tridsiate roky priniesli aj vznik mnohých združení a skupín, napríklad *Utópia*, *Strom*, *Postup* a pod., členovia ktorých sa usilovali formulovať aktuálny spoločenský pocit a nový umelecký ideál.

Naturizmus teda vznikol v atmosfére poznačenej dezilúziou a neskôr vojnou, ako alternatíva utvorená na základe vitalizmu a neoromantizmu, s dôrazom na prírodné bytie a primitívny prazáklad v človeku.

Smerovou tendenciou (podloží) naturizmu bol podľa O. Čepana neoromantizmus, žánrovo tendoval k (baladickej) rozprávke. Plán prostredia v naturizme charakterizuje iracionalita, archaickosť, mýtickosť, dej je poznačený rozprávkovosťou a antropomorfizáciou, pri postave sa objavuje polypsychizmus.

Nad poľanou bolo ticho. Ako pijavica k prsiam chorého prisalo sa veľké ticho k prsiam poľany.

Z borovice odpadla šiška a zobudila čierneho vtáka, ktorý driemal na jej konári. Vták zamával širokými krídlami a nemo odletel do tmy. Možno sa vták len nalakal, možno však, že si spomenul na neznámeho druha, ktorý ho v ten večer čakal ďaleko za horami.

Ktoviekam vták letel a s kým sa chcel stretnúť. Vyzeralo to však, akoby ponad nás bol preletel duch, ktorý už dávno sedel za nami a díval sa nám do tyla. Cítili sme ho, ale nevedeli sme, či je to duch dobrý alebo zlý.

Bol to však len vták. Nebudeme sa trápiť kvôli obyčajnému vtákovi, ktorý odletel na noc do hniezda... Možno však, že ten veľký čierny vták odletel do boja.

Potom zas bolo ticho.

Stromy v ôkol poľany stáli bez pohnutia, zdalo sa, v nemom napätí, akoby so zovretou hrudou čakali na povel neznámeho komandanta. Každú chvíľu môžu sa s temným hukotom pohnúť a vykročiť proti schovanému nepriateľovi.

A hľa, práve v tú chvíľu vyšiel na poľanu pár jeleňov. Mesiac ich oblieľ strieborným svetlom a ich krotké počínanie rozuzlilo dramatické napätie okolia tichým, zmierlivým aktom. Jeleni sa pásli pokojne, len samec dvíhal chvíľami hlavu a vetril smerom ku kolibe, odkiaľ bolo cítiť zápach dymu.

(Dobroslav Chrobák: Poveстка)

V tú noc som sa však nenaháňal. Nebolo treba. Od rána vydúvala zima ľady, popoludní sa kydal sneh a zvečera začalo skučať vetrisko ani terpentínom natretý pes a skuvíňalo celú noc, rozmetávajúc prašný sneh na všetky strany. V taký čas aj vlk zasekne chlpatý chvost medzi

nohy a oblizuje napuchnutým jazykom zamrznutú kôru stromov, niežeby človek vystrčil nos z dverí. Nemal som obavy. Rozložil som oheň pod strieškou na závetrí a hrial som si skrehnuté ruky i živú nohu. Bolo mi takto obstojne, i keď sa mi zima neprestávala pchať pod pazuchy, i keď sa noc besnela. Kládol som práve zapekačku na uhličky, a vtedy ho vyplula tma. Vravím, že ho vyplula tma, lebo ťažko veriť, že by bol odniekiaľ prišiel. Tma ako v rohu, záveje, vetrisko zdívené, cesty nevyňucháš, no v nijakom prípade čas nie na prechádzky. Nezbadal som ho skôr, len keď bol dva kroky od ohňa. Aj vtedy ho prezradili len okále, čo sa blyštali ani krvilačnému z veru.

Keď bol celkom blízko, zamrmal čosi na pozdrav, vystrel ruky proti uhlíkom a zvesil oči tak, že som do nich nemohol pozrieť. Čudný chlap to bol. Na nikoho neupamätúval. Mal na sebe zimný kabát, ale istotne po mladšom bratovi, ak nie od syna, lebo aj plecica mu sťahoval, ani rukávy mu nestačili. Okolo krku mal obrútené akési strakaté tračky. Vlasy mu prikrývala čiapka, taká, ako začínajú nosiť naše dievky.

(František Švantner: *Stretnutie*)

Okrem analýzy predchádzajúcich znakov si všimnite v ukázkach kategóriu rozprávača, priestoru a postavy.

15.1 Integrácia umeleckých podnetov v naturizme

Naturizmus nadviazal na impulzy predchádzajúceho literárneho vývoja, najmä romantizmu a inovovaného realizmu. Využil inšpirácie z folklóru (vplyv ľudovej rozprávky, balady, fantastickej povesti), ako aj štruktúru mýtu. Zahrnul prvky expresionizmu a lyrizačné tendencie (v ktorých sa zasa prejavil vplyv modernej poézie). Paralelne s naturizmom pôsobil v slovenskej poézii surrealizmus a nadrealizmus ako „poézia nového videnia“.

Na rozvoj naturizmu vplývala prekladová literatúra, najmä románske a severské literatúry [Charles Ramuz (1878 – 1947), Jean Giono (1895 – 1970), Knut Hamsun (1859 – 1952), Selma Lagerlöfová (1858 – 1940), Tygve Gulbrandsen (1894 – 1962), príp. Leonhard Frank (1882 – 1961), Hermann Hesse (1877 – 1962), Joseph Conrad (1857 – 1924) a ďalší].

S úlohou zahraničnej literatúry pri utváraní slovenského naturizmu súvisela aj literárna „kauza“, ktorá sa týkala debutu Dobroslava Chrobáka (1907 – 1952) *Kamarát Jašek* (1937). Kritik Jozef Felix (1913 – 1977) v článku *Závislosť Chrobákových prác od cudzích vzorov* (1938) identifikoval na príkladoch z viacerých noviel podobnosť Chrobákovho námetu, motívov i štýlu s tvorbou J. Giona, L. Franka, K. Hamsuna. Napriek vedomiu, že originalita je vágnym pojmom, súbor *Kamarát Jašek* označil za nepôvodné dielo, za „artefakt, vykunšтовaný figliarsky zo svetovej literatúry“ (cit. podľa vydania D. Chrobák: *Prozaické dielo*, 2011, s. 427). Na obvinenie z plagiátu reagoval autor i ďalší kritici a spisovatelia. Poukazovali na účelovosť Felixovej argumentácie s cieľom dokázať Chrobákovu „vinu“. Samotný autor okrem upozornenia na Felixovu neobjektívnosť tiež uviedol, že čítanie zahraničnej beletrie je spôsobom, ktorým sa dosahuje spisovateľské „remeslo“.

15.2 Vývoj naturizmu

V súvislosti so smerovaním slovenskej prózy k naturizmu sa často uvádza list Dobroslava Chrobáka redaktorovi *Slovenských pohľadov* Štefanovi Krčmérymu (1892 – 1955) z roku 1926, v ktorom začínajúci autor vidí budúcnosť prózy v spojení realizmu dediny s fantastikou ľudových povestí.

V roku 1932 Ľudo Ondrejov vydal „epos“ *Martin Nociar Jakubovie* s podtitulom Denník o človeku, láske, smrti a budúcnosti, ktorý obsahoval viaceré kľúčové motívy a postupy naturizmu.

V roku 1937 okrem románu Ľuda Ondrejova *Zbojnícka mladosť* vyšli aj debut Margity Figuli *Pokušenie* a už spomenutý debutový súbor próz Dobroslava Chrobáka *Kamarát Jašek*.

M. Figuli vydala svoje „kanonické“ dielo *Tri gaštanové kone* v roku 1940 a D. Chrobák sa „rehabilitoval“ románom *Drak sa vracia* v roku 1943.

Ďalší autori naturizmu debutovali začiatkom štyridsiatych rokov 20. storočia: Hana Zelinová súborom *Zrkadlový most* v roku 1941 a František Švantner súborom *Malka* v roku 1942.

V roku 1946, teda už v zmenenej situácii po skončení druhej svetovej vojny, vyšli romány H. Zelinovej *Anjelská zem*, M. Figuli *Babylon* a F. Švantnera *Nevesta hôľ*. Polemika o tzv. anjelských zemiach (viď nižšie) prispela k postupnému odklonu autorov od lyrizačných tendencií.

15.3 Naturizmus: autorské zastúpenie

Naturizmus predstavuje úzka skupina autorov (Ľ. Ondrejov, D. Chrobák, M. Figuli, F. Švantner, H. Zelinová), ktorú nespájal žiaden manifest ani skupinové prehlásenie.

O. Čepan (1977) v tvorbe autorov naturizmu identifikoval kľúčové témy, postupy, postavy i žánre, ktoré syntetizujúco vyjadrujú základné významy, avšak nemožno ich považovať za pojmové definície (môžu však byť inšpiratívnym interpretačno-analytickým východiskom).

U Ľuda Ondrejova (1901 – 1962) je v popredí téma slobody, oscilácia medzi vzburou a porážkou, ideál v podobe prírody a odklon od sociálneho bytia. Za „archetypálnu“ postavu u Ondrejova považuje dieťa a za žánr baladu (ako žánr krízy, s tragickosťou začiatku i záveru).

U Dobroslava Chrobáka (1907 – 1951) dominujú témy družnosti, ako aj zápas so zlom a neporozumením. „Archetypálnou“ postavou je muž a žánrom fantasticko-didaktická rozprávka (ako žánr kolízie, podstupovania skúšok a riešenia úlohy).

Margita Figuli (1909 – 1995) tematizuje spor medzi láskou a príkazom, medzi erosom a etosom, zápas o ideál i hodnotu obete. „Archetypálnou“ postavou je žena a žánrom legenda (ako žánr peripetie prerastajúci do podobenstva, v ktorom martýrstvo slúži ako vzor).

František Švantner (1912 – 1950) prináša tému „zločinu a trestu“ – motívy viny, odplaty, krvi a smrti. „Archetypálnou“ postavou je démon a žánrom mýtus (ako žánr katastrofy, formou kladúci „otázku-odpoveď“ a vyjadrujúci zápas dobra a zla na osi človek – ľudstvo – vesmír).

Hana Zelinová (1914 – 2004) sa zaoberá témami túžby a puta, rodinnej kliatby, vzťahu k zemi a tradícii. Jej „archetypálnou“ postavou je žena-víla/nymfa a žánrovo

pripomína ságu (ako žáner expozície, ktorý umožňuje detailne explikovať rodinné osudy a dejiny).

15.4 Charakteristiky naturizmu

Podľa O. Čepanovho rozvrstvenia lyrizovanej prózy (1974) je naturizmus ako smer výrazom (neo)romantizmu a žánrovo tenduje k (baladickej) rozprávke. V pláne prostredia sa objavuje iracionalita a archaickosť/mýtickosť. Dej je fantastický, rozprávkový, uplatňuje sa v ňom antropomorfizácia. Postavou v naturizme je prírodný človek s atribútom polypsychizmu (viacnásobnej osoby, s čím súvisí aj motív premeny).

Naturizmus zdynamizoval dedinskú tému tým, že ju prepojil s folklórnou slovesnosťou. Znamená to:

- oslabenie fabuly a antropomorfizovanie reality, čím sa do popredia dostala iracionalita, emócie strachu, obrazotvornosť;
- oslabenie historických a spoločenských súvislostí: zatiaľ čo človek v realizme je syntézou prostredia + prírody + tradície, človeka v naturizme charakterizuje príroda;
- univerzálnejší psychologický/ludský rámec – možnosť ukázať hlbšie vrstvy (pudy, vášne, „krv“) prírodného (a individuálneho) (ne)vedomia, „barbarskú minulosť“ pod spoločenskými konvenciami, zvykmi (a kolektívnym bytím) dediny.

Postava v próze naturizmu je často asociálna (tulák, cudzinec), výnimočná, viacnásobná (polypsychizmus), dominujú pri nej senzuálne reakcie a prispôsobovanie faktorov reality (akcent na nevedomie a podvedomie).

Dej je skromný – často ide o lúboštný trojuholník, dej obsahuje tajomné sprievodné okolnosti, dobrodružnú alebo kriminálnu zápletku. Situácie sú nedopovedané, súvislosti len naznačené, uplatňuje sa náhoda a tajomstvo. Dôležitú funkciu má začiatok a záver, častá je cyklická stavba, ktorá potvrdzuje tézu o „návrate k východiskám“ („večnom návrate“).

Rozprávačom je namiesto klasického objektivizovaného rozprávača lyricko-epický subjekt. Jeho zapojením sa ruší kauzálnosť priestoru a času, uplatňuje sa

mozaikovitost' a montáž a dosahuje sa polytematizácia jazyka a mnohohlasnosť témy. (V rozprávaní sa uplatňuje aj podoba tzv. *récit* – rozprávačovi je známy začiatok i koniec príbehu, rozprávanie je o „zaokrúhlenej“ minulej udalosti a postavy sú vopred determinované).

Naturizmus bol najvýraznejším protipólom realizmu. Priniesol modernizáciu a experimentálnosť prózy, keďže v ňom prišlo k poetizácii epických žánrov, teda k prepojeniu lyrických a epických prvkov v hĺbkovej štruktúre textu (nielen cez jazykové prostriedky na povrchovej rovine). Próza naturizmu bola pokusom zlúčiť subjektívnosť a lyrizmus (tendenciu k nevedomému a podvedomému) s požiadavkou epickosti a kompozície (a smerovania k vedomiu a realite). Naturizmus možno zjednodušene chápať ako výsledok zlúčenia dedinskej témy + fantastickej rozprávky s antropomorficko-mýtickými prvkami + lyrizmu modernej poézie. Vzhľadom na obmedzenú škálu tém a postupov i s ohľadom na spoločenskú realitu sa však naturizmus pomerne rýchlo vyčerpal.

15.4.1 Polemika o „anjelských zemiach“

V roku 1946 Jozef Felix (1913 – 1977) uverejnil esej *O nové cesty v próze, alebo problém „anjelských zemi“ v našej literatúre* (názvom odkazoval na román H. Zelinovej). Kritizoval v nej postrealistickú prózu za verbalizmus a snahu o efektnosť, estetizáciu, artistnosť. Pôvodná požiadavka kritiky prekonať realizmus sa podľa neho zmenila na prekonanie reality a viedla ku zrodu fantastickej skutočnosti, „krajiny babylonskej“, „zeme anjelskej“, „krajiny pannien zázračníc“, ktoré sú výrazom únikovosti a hermetizmu súčasnej prózy. Za základný problém modernej slovenskej prózy považoval poetizovanie a (ne)realitu. Felix vyzýval spisovateľov vrátiť literatúru k realite, k objektivite, k spoločenskej aktuálnosti, k syntéze myšlienky a štýlu.

Do polemiky o (ne)funkčnosti a vývinovej (ne)produktívnosti lyrizovanej prózy sa zapojili ďalší spisovatelia i literárni vedci [napríklad Dominik Tatarka (1913 – 1989), Ján Bodenek (1911 – 1985), Vojtech Mihálik (1926 – 2001), Andrej Mráz (1904 – 1964), Alexander Matuška (1910 – 1975), Michal Považan (1913 – 1952), Ivan Kusý (1921 – 2000), Karol Rosenbaum (1920 – 2001), Miloš Tomčík (1922 – 2009) a ďalší].

Felixov akcent na realitu sa účelovo interpretoval ako požiadavka realizmu (nepriamo aj socialistického realizmu), aj keď to nebolo Felixovým zámerom (on sám sa v eseji zmienil o magickom realizme ako možnom východisku pre literatúru).

15.4.2 Dodatok: naturizmus a pastiersky archetyp

František Miko (1920 – 2010) v kapitole *Pastiersky a roľnícky archetyp v slovesnej štruktúre* zaradenej do knihy *Estetika výrazu* (1969) upozornil, že v geografii, sociológii i etnografii sa venovala pozornosť rozdielom medzi hornatými a nížinnými regiónmi i mestami na Slovensku, ale zistenia o roľníctve a pastierstve ako sociálnych typoch možno preniesť aj do oblasti literatúry prostredníctvom archetypu roľníka a pastiera.

Archetyp je podľa F. Míka vyjadrením základnej životnej situácie, postoja, životného štýlu, konfliktov a vzťahov, teda abstraktnou štruktúrou (v opozícii s individualitou), ktorá ovplyvňuje konanie. Archetyp v literatúre hĺbkovo skúma subjekt (psychiku) i sujet, pričom sa zameriava na opakujúce sa, normované estetické v zobrazení vzťahov a konania.

Rozdiel medzi archetypom pastiera a roľníka F. Míko priblížil prostredníctvom postoja k práci, k spoločenstvu, skutočnosti a umeniu.

Práca. Pre prácu roľníka je ťažiskové jedno miesto, ustálenosť, plné vyťaženie, spoločenský (kolektívny) charakter a dominancia prírodných podmienok.

Pre prácu pastiera je charakteristický pohyb v priestore, náhoda, prekonávanie úskalí vlastným úsilím, individuálny charakter práce a viac času na zábavu či hru.

Jednotlivec a spoločenstvo. Roľník pracuje v spoločenstve a pre spoločenstvo (napríklad aj rodinné), nie pre seba. Preto môže prehliadať city a vyznačovať sa nízkym sebedomím. Rešpektuje normu a tradíciu. Hodnotami sú stálosť a usilovnosť.

Pastier je nezávislejší, adaptabilný, sebedomejší, viac orientovaný na individuálny život, orientovaný nielen na prácu a má priestor vyjadriť city.

Skutočnosť. Roľník sa orientuje na prácu a majetok. Vzhľadom na závislosť od prírody si váži stabilitu a pravidelnosť, ako aj možnosť predvídať prírodné zákonitosti. Riadi

sa generačnou kolektívnou skúsenosťou. Vyznáva tradíciu a materializmus. V uvažovaní prevláda racionalita až dogmatizmus.

Pastier si uvedomuje, že príroda existuje aj mimo sféry práce a môže byť zdrojom zážitkov. Zaujíma sa o variabilnosť javov, prekvapenie a svet fantázie. Toleruje rozdielnosť. V uvažovaní prevláda empirizmus (zameranie na skúsenosť) až spiritualizmus.

Umenie. V literatúre tendujúcej k roľníckemu archetypu dominuje téma nad tvarom. Vládne kult normy. Prevažuje epika a hovorovosť. Jazyk má služobnú funkciu.

V literatúre tendujúcej k pastierskemu archetypu sa prejavuje záujem o tvar a jeho premeny. Objavuje sa sklon k lyrike a pátosu. Vládne kult jazyka.

Rozdiel medzi archetypom pastiera a roľníka F. Miko priblížil aj na dielach modernej prózy [napr. román Františka Hečka (1905 – 1960) *Červené víno* (1948) považoval za prejav roľníckeho archetypu s náznakom prechodu k pastierskemu (moment vzbury, revolty, zmeny), zatiaľ čo román Margity Figuli *Tri gaštanové kone* (1940) podľa neho vyjadruje pastiersky archetyp s náznak prechodu k roľníckemu (vernosť, nadobudnutie majetku)].

15.5 Básnici sujetu

Slovné spojenie „sujetový básnik“ použil Dominik Tatarka (1913 – 1989) v recenzii zbierky noviel Jána Červeňa (1919 – 1942) *Modrá katedrála* (Tatarka, 1943, s. 272). Označenie básnici sujetu následne zvolil Oskár Čepan (1974) pre skupinu izolovaných autorov, ktorá sa sformovala začiatkom štyridsiatych rokov 20. storočia. Okrem Jána Červeňa k básnikom sujetu zaradil aj časť tvorby samotného Dominika Tatarku, Petra Karvaša (1920 – 1999) a Júliusa Barča-Ivana (1909 – 1953), prípadne aj Mila Urbana (1904 – 1982).

Tvorba básnikov sujetu je postrealistická a experimentálna, ale odlišuje sa od lyrizovanej prózy a naturizmu. O. Čepan za jej smerové podložie považuje neonaturalizmus a žánrovo ju charakterizuje prostredníctvom (reflexívnej) eseje. Na rozdiel od naturizmu sa próza básnikov sujetu zaujíma o aktuálne otázky, o spoločenskú realitu, o súčasníka (často intelektuála) a o tragické a deziluzívne momenty.

V pláne prostredia sa uplatňuje imaginatívny prístup. Škála priestorov sa rozširuje, ale priestor sa súčasne aj zabstraktňuje. Pozornosť sa venuje súkromiu, intimite, až pocitom priestorovej (a životnej) stiesnenosti a izolácie. Postava je modelovaná prostredníctvom vitalisticko-iracionálnych impulzov, ale aj cez intelekt (sebareflexiu), prežívanie a zmyslové reakcie. Počet postáv je často redukovaný. Dej je poznačený intelektuálnym prístupom a existenciálnym rozmerom. Často ide o problémovú situáciu, rozhodovanie sa medzi (rovnako neprijateľnými) alternatívami. Nad dejom dominuje vnútorné dianie, v dôsledku čoho sa sujet realizuje ako „vírenie v predstavách“, „výraz človeka bez príhody“, „obeh človečenstva“ (citované podľa Čepan, 1984, s. 747). Viaceré alternatívy predstavené v sujete vyúsťujú do pocitu nezavršenia. Na rozdiel od dôrazu na slovo a syntagmu (lyrizovaná próza), resp. vetu (naturizmus) sa dôraz presúva na nadvetnú úroveň, na pásmo prehovoru, ktoré kopíruje myšlienkové operácie. Výsledkom je, že diela „pôsobia ako nedokonalý preklad“ (A. Matuška, citované podľa Čepan, 1984, s. 748). Dialogickosť vnútorného sváru i vnútorný monológ možno vnímať aj v kontakte s impulzmi modernej drámy. Problémovosť a reflexívnosť prózy básnikov sujetu umožňuje diela charakterizovať cez žánre eseje, pamfletu, polemiky či ako realizáciu tézovitej literatúry.

Stál v okne, ktorým prúdila do miestnosti vôňa zeme. Pozeral dolu na kraj, do jeho štyroch rovín, zaplavených striebornými zrkadlami vody, do jeho priepastí a dolín, v ktorých tušil veľké listy papradia, pokrútené korene stromov a tiene. Vzduch svietil jasnými farbami. Vysoko nad kopcami sa zhromažďovali drobné obláčiky, čo vyzerali sťa hromádky žltkavých jabĺk. Po lúkach behal priezračný vietor, tancoval, bol to samý závoj a samá stuha. Pôda sa zdúvala a zo svojich mäkkých priehĺbenín vydychovala pomaly vlhké závany tepla. Na svahoch sa začínali chvieť širokánke kotúče vzduchu. Z diaľky sa blížilo zduté a zázračne ľahké slnko. Otáčalo sa ako lampa, rozsypalo žltý oheň a zanechávalo za sebou širokú stopu. Chrobáky, podobné drahokamom, ťarbavo sa škriabali na vysoké stebľá trávy, mihali krídlami a bzučali. Ponad vrcholce ohromných smrekov, dubov, jedlí a tisov sa niesol spev. Vtáci plávali až k samému dnu belasej oblohy, kým nezmizli vo výšave. Tešili sa zo svojej slobody.

(Ján Červeň: *Svätá žiara*)

Hoci na ľudí dychtivo striehol, ľudia sa mu mihli a zašli a bolo málo pravdepodobné, že ich ešte raz uvidí.

Dokorán otvoreným zreniciam schodište náhle zostalo zívajúc prázdne. Schodište bolo istotne vecou najpôvabnejšou v dome. Majiteľ uhádol jeho pôvab a v určitom zmysle i význam a dal naň pripevniť modrý behúň so šafranovožltými pruhmi na okrajoch. Vo dne padalo naň svetlo sklenou stenou a povalou, v noci osvetľovali ho ampulky, zariadené na minútové vypínanie. Úplne neznámi ľudia sa na ňom stretali, zdvorilo sa pozdravovali, ľahostajne alebo zasmušilo. Nepremenlivý, nenáladový, ak sa dá tak povedať, i diskrétny v ľudských vzťahoch bol len ten koberec.

Do nového rozpoloženia ducha dostal sa Časnocha nastalým tichom i vedomím, že ľudia, agent, nosič a dvaja dôstojníci, ktorí prešli, sú mu neprístupní. Zrakovým klamom, ktorý vzniká upreným hladením, schodište stratilo na hmotnosti. Vnímal jeho konštrukciu a mŕtvy poriadok vecí, ktoré sa mu vnucovali, najmä krištáľový mnohosten na konci zábradlia, sršiaci svetelnosťou dúhy.

(Dominik Tatarka: *Ľudia za priečkou*)

V ukážkach si všimnite postupy, pomocou ktorých rozprávač modeluje plán prostredia.

Zdroje a základná literatúra k téme naturizmu

Čepan, Oskár: K periodizácii tzv. lyrizovanej prózy (Ornamentalisti, lyrizátori, naturalisti a sujetoví básnici). In: *Literárne dejiny a literárna veda*. Bratislava : VEDA, 2002, s. 20 – 31

Čepan, Oskár: *Kontúry naturizmu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1977

Felix, Jozef: O nové cesty v próze, alebo problém „anjelských zemí“ v našej literatúre (1946). In: *Domov a svet. Vybrané spisy J. Felixa zv. II*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1986, s. 9 – 18

Felix, Jozef: Závislosť Chrobákových literárnych prác od cudzích vzorov. In: *Slovenské pohľady*, roč. 54, 1938, č. 2, s. 67 – 88, tiež vo výbere *Kritické rozlety. Vybrané spisy J. Felixa zv. I*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1985, s. 129 – 158

-ka (Tatarka, Dominik): Ján Červeň: Modrá katedrála. In: *Slovenské pohľady*, roč. 59, 1943, č. 4, s. 272 – 275

- Miko, František: Pastiersky a roľnícky archetyp v slovesnej štruktúre. In. *Estetika výrazu*. Bratislava : SPN, 1969, s. 209 – 215
- Šútovec, Milan: *Mýtus a dejiny v próze naturizmu*. Bratislava : LIC, 2005
- Šútovec, Milan: *Romány a mýty*. Bratislava : Tatran, 1982

16 Tendencie v próze v rokoch 1945 – 1948

Po prečítaní tejto kapitoly by ste mali vedieť vymenovať základné línie vývoja slovenskej prózy a základné prozaické diela, ktoré vznikli medzi rokmi 1945 a 1948.

16.1 Spoločenská situácia

Krátke medziobdobie 1945 – 1948/49 je ohraničené skončením druhej svetovej vojny na jednej strane a začiatkom komunistického režimu na strane druhej. Po roku 1945 sa obnovila Československá republika, uskutočňovala sa rekonštrukcia vojnou zničeného hospodárstva a v spoločnosti prebiehalo vyrovnávanie s minulosťou. Zároveň silnel boj o politickú moc, naďalej však fungovala demokracia a politická pluralita.

Obdobie konca vojny sprevádzala prvá vlna exilu alebo autorského odmlčania niektorých slovenských spisovateľov, ktorí sa angažovali v prospech režimu počas vojnovej Slovenskej republiky. Cieľom exulantov bolo najmä Bavarsko a Taliansko, odkiaľ pokračovali do USA, Kanady, Argentíny či Austrálie.

Niektorí autori odišli do exilu na kratší čas [napríklad Milo Urban (1904 – 1982), Štefan Gráf (1905 – 1989) a ďalší], iní v ňom zotrvali už celoživotne [Jozef Cíger Hronský (1896 – 1960), Stanislav Mečiar (1910 – 1971), Rudolf Dilong (1905 – 1986) a ďalší]. Niektorí spisovatelia boli odsúdení a uväznení [napríklad Tido Jozef Gašpar (1893 – 1972) alebo Mikuláš Gacek (1895 – 1971), ktorý bol odvečený do sovietskeho pracovného tábora], iní stratili možnosť publikovať alebo sa odmlčali, ďalší zmenili tému a prístup.

Zmeny sa diali aj v stavovských organizáciách slovenských spisovateľov. V auguste 1945 sa v Banskej Bystrici uskutočnil Prvý kongres umelcov a vedeckých pracovníkov. V novembri 1945 sa obnovila činnosť Spolku slovenských spisovateľov (rozpušteného v júni 1945), ktorý pôsobil až do vzniku (komunistami organizovaného) Zväzu československých spisovateľov v roku 1949. V roku 1946 bola obnovená Umelecká beseda slovenská (rozpuštená v roku 1939); jej pôsobenie však bola zrušené už v roku 1949, teda po nástupe komunistického režimu.

Obnovila sa činnosť vydavateľstiev a literárnych časopisov (napríklad *Slovenské pohľady*, *Elán*, *Tvorba*) a vznikli nové periodiká (napríklad *Kultúrny život*, *Národná obroda*, *Nová práca*, *Verbum*, *Slovo a tvar* a ďalšie)

Komunistická strana prevzala moc vo februári 1948. V nasledujúcom období prišlo k ďalšej vlne odmlčania/umlčania autorov alebo k ich odchodu do exilu. Diela autorov povojnového a pofebruárového exilu sa v čase ich vzniku nemohli dostať do čitateľského povedomia a do slovenskej literatúry sa väčšinou začali vradovať vo viacerých etapách, najmä v období politického uvoľnenia v šesťdesiatych rokoch 20. storočia, v niektorých prípadoch až po páde komunistického režimu v roku 1989.

Už v marci 1948 bol utvorený Akčný výbor slovenských kultúrnych pracovníkov, ktorý sa pokúšal o prvé „čistky“ medzi spisovateľmi. Zjazd národnej kultúry v Prahe v apríli 1948 začal s realizáciou programu komunistickej kultúrnej politiky a socialistickej literatúry. Na Slovensku sa začiatkom apríla 1948 na stretnutí Umenie v novej spoločnosti predložila alternatíva ku komunistickej kultúrnej línii v podobe *Manifestu socialistického humanizmu*, ktorý sa snažil zachovať princípy avantgardného prístupu k umeniu aj v nových podmienkach; táto iniciatíva však stroskotala. 1. zjednocujúci zjazd českých a slovenských spisovateľov v Prahe v marci 1949 potvrdil komunistickú kultúrnu politiku.

16.2 Tendencie v próze 1945 – 1948/49

Po roku 1945 ešte vychádzajú diela autorov naturizmu, napríklad v roku 1946 vyšli romány *Nevesta hôľ* od Františka Švantnera (1912 – 1950), *Babylon* od Margity Figuli (1909 – 1995) i *Anjelská zem* od Hany Zelinovej (1914 – 2004). Ich nasledujúca tvorba sa však už od naturizmu odklonila. Tradícia lyrizovanej prózy sa objavila aj v prozaickom debute Františka Hečka (1905 – 1960) *Červené víno* (1948), ktorý básnicky debutoval už začiatkom tridsiatych rokov. Aj keď tento román bol neskôr interpretovaný realisticky/socialisticko-realisticky, obsahoval prvok mýtu o práci a pôde, vyjadrený aj prírodným, životným a generačným cyklom, rovnako ako prostredníctvom obrazného a lyrického výrazu.

16.2.1 Existencializmus

V próze medzi rokmi 1945 a 1948 sa prejavujú aj tendencie literárneho existencializmu, ktoré sa viazali na tému subjektu, resp. na skúsenosť druhej svetovej vojny, holokaustu a Slovenského národného povstania. K prvému okruhu (problém subjektu, existencie, samoty, úzkosti, problémovosti bytia a vedomia) patria napríklad diela Júliusa Barča-Ivana (1909 – 1953) alebo Petra Karvaša (1920 – 1999) z druhej polovice štyridsiatych rokov: ide o autorov, ktorí sú zaraďovaní aj k básnikom sujetu. Druhý okruh zastupujú napríklad diela Jozefa Horáka (1907 – 1974) *Hory mlčia* (1947), Jána Bodeneka (1911 – 1985) *Z vlčích dní* (1947), Vladimíra Mináča (1922 – 1996) *Smrť chodí po horách* (1948) alebo Dominika Tatarku (1913 – 1989) *Farská republika* (1948). Napriek rozdielnosti autorskej poetiky sa v nich objavujú motívy emotívnej reakcie na udalosti vojny a Povstania (hnev, hnus, polemika, odcudzenie...), dôležitosti individuálnej voľby, ale aj dokumentárne a publicistické postupy. V tomto období vznikajú aj novely Leopola Laholu (1918 – 1968), zaradené do oneskorene vydaného súboru *Posledná vec* (1968), v ktorých sa téma holokaustu podáva ako situácia absencie ľudskosti, absurdity, paradoxu, zvrátenej väzby obete a trýzniteľa.

Existencializmus (filozofia existencie) sa začal rozvíjať v medzivojnovom období v Nemecku (najmä Martin Heidegger, 1889 – 1976), avšak v Československu po skončení druhej svetovej vojny z historických a politických príčin rezonoval predovšetkým variant z Francúzska (najmä Jean Paul Sartre, 1905 – 1980). Existencializmus kladie dôraz na jednotlivca a jeho vnútorné „ja“ izolované od spoločnosti. Pravda a poznanie sú subjektívne. Existencia nie je daná a fixná (esencia), ale sa utvára cez individuálne činy a rozhodnutia. Jednotlivec je zodpovedný za svoju voľbu, a tým je „odsúdený“ na slobodu. Bytie sprevádza vedomie konečnosti (smrti), dočasnosti, samoty, pocit úzkosti, odcudzenia a hnusu. Literárne dielo je prejavom sebareflexie a sebauskutočnenia. Dôraz sa kladie na biografický moment, situáciu, naladenie, vnímanie času. Často sa rieši hraničná situácia a voľba medzi autenticitou existencie a jej nerealizovaním. Situácia človeka ovplyvňuje aj (ne)možnosť výpovede o nej.

„Špecifikom slovenskej literatúry je to, že existencializmus sa v nej ako smer nevyhranil a zostal roztrúsený v tvorbe mnohých autorov v podobe jednotlivých diel či tematických aspektov (v predchádzajúcich etapách najmä pod plášťom expresionizmu)“.

(Marčok, Viliam (a kol.): *Dejiny slovenskej literatúry III. Cesty slovenskej literatúry druhou polovicou XX. storočia*. Bratislava : LIC, 2004, s. 22).

Prvky existencializmu sa v slovenskej literatúre objavili najvýraznejšie v druhej polovici štyridsiatych rokov a v šesťdesiatych rokoch 20. storočia v dôsledku kontaktov s francúzskym prostredím (pričom dôležitú úlohu zohrala divadelná kultúra). V týchto obdobiach prebiehali aj diskusie o existencializme (M. Hamada); na ne nadväzujú aj novšie české a slovenské práce o existencializme v literatúre, ktoré sa sústreďujú na existenciálnu funkciu (V. Papoušek, 2005), existenciálnu rétoriku a imagináciu (M. Forgáč, 2012, 2014) či existenciálnu líniu (D. Domorák, 2020) v literatúre.

Prečítajte si niektorú z prác na tému existencializmus v (slovenskej) literatúre.

16.3 Vecná próza

Medzi rokmi 1945 a 1948 sa rozvíjala aj vecná próza, napríklad reportážna a dokumentárna próza, cestopisy, spomienky a biografická próza, prípadne esejistická próza. Tematicky sa reportážna a dokumentárna próza takisto často viazala na skúsenosť z vojny, protifašistického odboja, koncentračných táborov, väzenia či exilu. Na začiatku záujmu o reportážnu prózu môže byť dielo predstaviteľa českého odboja, popraveného fašistami, Juliusa Fučíka (1903 – 1943). Jeho zápisky z väzenia s názvom *Reportáž psaná na oprátce* vyšli posmrtno v roku 1945 (slov. *Reportáž spod šibenice*, 1946). K prvým titulom o holokauste patrí reportážna brožúra väžňa z koncentračného tábora Auschwitz-Birkenau Jozefa Lánika (vlastným menom Alfréd Wetzler, 1908 – 1988) *Osvienčim, hrobka 4 miliónov ľudí* (1945), ktorú neskôr prepracoval do beletristickej podoby pod názvom *Čo Dante nevidel* (1964). Pokusom o kombináciu fikcie a dokumentu bol román *Kronika* (1947) od Petra Jilemnického (1901 – 1949). Vzhľadom na autorovu neúčasť v Povstaní (ako Čech musel po roku 1939 opustiť Slovensko, počas vojny bol za ilegálnu činnosť internovaný v pracovnom tábore) udalosť „objektívizujú“ dvaja personálni rozprávači. V období pred rokom 1948 sa začína utvárať povstalecká ikonografia a interpretácia Povstania účelovo prispôbovať.

Zo spomienkových a biografických kníh od prozaikov medzivojnového obdobia možno spomenúť napríklad knihu Jána Hrušovského (1892 – 1975) *Starý Martin v živote a ľudoch* (1947) alebo Janka Alexyho (1894 – 1970) *Osudy slovenských výtvarníkov* (1948). Na hranici cestopisu, reportáže a eseje sú aj knihy Ivana Horvátha (1904 – 1960) *Návrat do Paríža* (1947) alebo Ivana Bukovčana (1921 – 1975) *Rozpačitý mier* (1948), ktoré ukazujú európsky kontinent po druhej svetovej vojne.

Zdroje a základná literatúra k vývoju prózy medzi rokmi 1945 – 1948

Bílik, René: *Duch na reťazi*. Bratislava : Kalligram, 2008

Bílik, René: Konštruovanie línií (Situácia a funkcie literárnej kritiky na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov 20. storočia). In: *Slovenská literatúra*, roč. 59, 2012, č. 1, s. 1 – 16

Čepan, Oskár: Básnici sujetu. In: *Dejiny slovenskej literatúry V. Literatúra v rokoch 1918 – 1945*. (Ed. Rosenbaum, Karol). Bratislava : Veda, 1984, s. 742 – 760

Domorák, Daniel: *Stimuly existencie : Rekonfigurácia existenciálnej prózy v slovenskej literatúre štyridsiatych rokov 20. storočia*. Bratislava : Veda, 2020

Forgáč, Marcel: *Existencializmus a slovenská literatúra (interpretácia foriem existenciálnej rétoriky v dielach D. Tatarku, J. Johanidesa a R. Slobodu)*. Prešov : PU, 2014 (dostupné na <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Forgacl>)

Hamada, Milan: Nie o existencializmus – o existenciu ide! In: *V hľadani významu a tvaru*. Bratislava : Smena, 1966, s. 236 – 244

Marčok, Viliam (a kol.): *Dejiny slovenskej literatúry III. Cesty slovenskej literatúry druhou polovicou XX. storočia*. Bratislava : LIC, 2004

Papoušek, Vladimír: *Existencialisté. Existenciální fenomény v české próze 20. století*. Praha : Torst, 2005

Petrík, Vladimír: *Proces a tvorba*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1990

Prolegomena k dejinám slovenskej literatúry prvej polovice 20. storočia

I. próza

Autorka:

© Dagmar Garay Kročanová

Afiliácia:

Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Lektorovali:

Mgr. Dana Hučková, CSc.

Mgr. Matej Masaryk, PhD.

Jazyková redakcia:

Mgr. Mária Stanková, PhD.

Technickí redaktori:

Mgr. Milan Regec, PhD.

Bc. Ivana Liptáková

© STIMUL a autorka

Dielo je vydané pod medzinárodnou licenciou **Creative Commons CC BY-NC-SA 4.0** (vyžaduje sa: povinnosť uvádzať pôvodného autora diela; povinnosť odvodené dielo zdieľať pod rovnakou licenciou ako pôvodné dielo; len nekomerčné použitie odvodeného diela). Viac informácií o licencií a použití diela:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Vydavateľstvo:

STIMUL, Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Bratislava

<http://fphil.uniba.sk/stimul>

1. vydanie, 85 s.

Rozsah autorského textu: 80 normostrán, 4 autorské hárky

ISBN 978-80-8127-336-0 (PDF)

ISBN 978-80-8127-337-7 (EPUB)

Príprava skrípt sa realizovala v rámci grantového projektu VEGA 1/0315/21 Poetika slovenskej prózy 18. – 20. storočia II.